

VITA

VARGA JÁNOS:

NEFFELKELŐ ÉS GERILLAHARCOK JELLASICS ELLEN 1848 ŐSZÉN C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA*

Mérei Gyula opponens felszólalása

Varga János elvtárs kandidátusi értekezésének bírálata során nem irigylésreméltó az opponens szerepe. Olyan tanulmánnyal szemben kell az advocatus diaboli szerepét eljátszania, amely elvileg is, tárgyilag is — egészen kis hibáktól eltekintve — rendkívül széleskörű levéltári és nyomtatott források felkutatására és a vonatkozó teljes irodalom feldolgozására alapozott marxista műnek tekinthető.

Nem vállalkozhatom arra, hogy e hozzászólás keretein belül Varga elvtárs értekezésének minden erényét felsoroljam. Legyen szabad azonban ízelítőnek legalább utalásszerűen érintenem a mű fontosabb eredményeit és rámutatnom néhány figyelemreméltó megállapítására.

Az értekezés színes, eleven, élvezetes előadásban fest lelkesítő képet a közvetlen szülőföldjét, háztűzhelyét, családját védő nép önfeláldozó harcairól, mélységes hazaszeretetről. Ugyanakkor éles ellentétként nem kevesebb sikerrel mutatja be, hogy az igazságtalan és így a nép számára értelmetlen háborúba, a benne nem érdekelt horvát és osztrák népet csak erőszakkal lehetett belekényszeríteni. Ez a kényszer azután egyrészt harckészségük hiányát eredményezte. Ugyanakkor azazal, hogy a fogoly horvátok, osztrákok nyilatkozatai alapján rávilágít e népek rokonszenvére a magyarok és gyűlöletére a közös elnyomók iránt, a magyar nép hősiességének szép példáin a hazaszeretetre nevelés mellett a demokratikus nemzetköziségre, a népeknek az elnyomók elleni összefogására is nevel.

Érett történésznek sem kellene szégyenkeznie amiatt, ahogyan a munka szerzője a történeti személyiségeket eleven, húsból-vérből való emberként ábrázolja. Görgey, Kossuth, Csányi, Batthyány, Jellasics jellemzése szép példája annak, hogyan kell minden sematizálást elkerülve az osztályhelyzetből megmagyarázni a történelmi személyiségek tetteit és ugyanakkor megmutatni, mi az, ami egyéniségükből következően színezi, módosítja, alakítja állásfoglalásukat, de mindig úgy, hogy tetteik emellett osztályuk általános magatartását tükrözik.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 1955. június 23-án

Nem kevésbé fontos eredménye a munkának, hogy rendkívül gazdag anyag alapján igen pontosan elemzi az egyes osztályok és rétegek állásfoglalását a honvédő háborúval és az őszi népfelkeléssel kapcsolatban és meggyőzően foglalja össze a népfelkelés és partizánharc eredményeit a szabadságharc egész menete szempontjából.

Finom részmegfigyeléseinek sorából hadd emeljek ki csupan néhányat, amely különösen megragadta figyelmemet. Az a mód ahogyan megmutatja, hogyan válik a másodlagos ellentét főellentétté és fordítva, a dialektikus materializmus ellentétek harcáról szóló tanításának szép, konkrét alkalmazása. Ezt teszi, amikor 1848. szept. 11-gyel kapcsolatban rávilágít, hogy az eddig főellentétként szereplő földesúr-paraszt ellentét hogyan válik másodlagossá Jellasics támadása folytán és hogyan lesz főellentétté a magyar nép és Habsburg elnyomók ellentéte, amely márciustól a nyár közepéig másodlagos ellentét volt. Majd pedig a pákozdi és ozorai diadal után hogyan nyomul ismét előtérbe a földesúr-paraszt ellentét és szorul átmenetileg háttérbe a magyar nép és a Habsburgok ellentéte.

Mély elemzőkészségre vall annak az összefüggésnek a feltárása, hogy a pesti plebejus tömegek mellett a népfelkelésnek is komoly szerepe volt az 1848 őszi események alakulásában s a jobboldal visszahúzódsában. Figyelemreméltó megállapítás, hogy a népfelkelés Kossuth kezében eszköz mind az ellenforradalom ellen, mind a képviselőház behódolásának megakadályozására. Új eredmény a nemzetőrség osztályösszetételének és ezzel együtt funkciójának megváltozásáról szóló megfigyelés is. Fontos részlet az is, amely a népfelkelés diktatórikus elrendelésével kapcsolatban arról számol be, hogy a baloldal fél a megalkuvó Batthyány diktatúrájától, mert nem akarja megalkuvásra hajlamos emberre bízni a népfelkelés ügyét, viszont a törvényesség látszatának megóvása miatt a birtokos nemesség kedvéért ragaszkodik Batthyány személyéhez. — Nagyon érdekes az a megállapítás is, hogy a honvédség megszervezésének segítségével a haladó nemesség egésze ki akarja kerülni az úrbéri kérdés teljes rendezését.

Mindez csak néhány kiragadott megállapítás a fontos általános és részleteredményeknek abból a gazdag gyűjteményéből, ami a munkában megtalálható.

A teljes forrásanyag és az irodalom biztos ismerete tette lehetővé, hogy a szerző ne csupán újnak tűnő és látszatra tetszetős megállapításokat tehessen, hanem valóban szilárd, biztosan megalapozott és végérvényesnek tekinthető, a szabadságharc általános történetére vonatkozó eredmények egész sorához eljuthasson. Így és csakis így kerülhette el mindvégig a vulgarizáló, sematikus ábrázolást is.

A kandidátusi értekezésre általában és egészében véve a pozitívumok a jellemzők. Néhány fogyatéka azonban van a műnek. Ezek közül legyen szabad egyeseket megemlítenem.

A munka legfőbb fogyatékoságának tartom a polgári és marxista történeti irodalom bírálatának hiányát. Ezt semmiképpen sem pótolhatják a **Bevezetés általánosságokat mondó sorai.**

Hogyha nagy és eléggé nem dicsérhető eredménye is a munkának roppant adatgazdagsága, ez egyúttal hibáinak is egyik forrása. Szerző ugyanis az egyébként jól megírt, világos szerkezeti felépítésű munkát fölöslegesen túlszűfalta adatokkal, ami sokhelyütt fárasztóvá, nehezen követhetővé teszi az előadást. A sok idézet szintén fékezi az előadás lendületét.

Főlösslegesen hosszúnak tartom a 3—71. oldalon található két első fejezetet. Itt a szerző lényegében véve nem tesz mást, mint hogy nagyon világosan és áttekinthetően csoportosítva és sok új anyagot hozva bizonyít be olyan állításokat, amelyeket már Révai József, Andics Erzsébet, Mód Aladár munkáiból, a Kossuth Emlékkönyv tanulmányaiból amúgyis ismerünk. Ellentmondó szövegezés található a reguláris hadsereg tisztjeinek magatartásáról szóló részeknél. A 81. és 85. oldalon Teleki Ádám tisztikarának hazafiatlanságáról s ebből következő hátrálásáról, gyáva-ságáról ír és Csányi ama meggyőződéséről, hogy Telekit és tisztikarát egyelőre lehetetlen ütköztetnie bírni. A 130. oldalon viszont arról olvas-hatunk, hogy e tisztek nagyobbik, becsületes része ellenezte a visszavonulást.

Úgy tudom, hogy Gasparics Kilit az abszolutizmus korában egy függetlenségi mozgalomban való részvétele miatt végezték ki, tehát közvetlenül nem az 1848—49-es szabadságharc vértanúja volt. Magyarázat nélkül marad, hogy miért éppen Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös népének egy része volt elégedetlen a kormány erélytelen politikájával és miért éppen ott indultak meg a spontán népfelkelési mozgalmak. — Kissé erőltetettnek látom szerzőnek azt a vitáját, amit egy vagy több, meg nem nevezett történésszel folytat, arról, hogy a parasztság 1848 szeptemberében osztályérdekeit nem rendelte alá a függetlenség ügyének, hanem mindössze félretette 48 továbbfejlesztésére irányuló követeléseit addig, amíg 48 márciusának vívmányait biztosítja, hogy azután erre az alapra építve lépjen fel továbbmenő követeléseivel. Tudomásom szerint marxista történeti irodalmunkban (Haraszti Sándornak a Társadalmi Szemlébe írt cikke nem tekinthető történeti műnek) senki sem vélekedett másképp. Senki sem írta le vagy gondolta azt, hogy a parasztság a szabadságharc végéig félre akarta tenni osztályköveteléseit. Senki sem állította azt, hogy a parasztság, amikor 48 őszén március vívmányainak biztosításáért harcolt, ne harcolt volna osztályérdekéiért. Legföljebb arról van szó, hogy 48 továbbfejlesztéséért vívott harcát tette félre ideiglenesen és vette elő újra, amikor a középnemesség jobbrafordulása november körül megindult. Így szögezte ezt le egyébként Spira Györgynek a Kossuth Emlékkönyvben megjelent tanulmánya is.

Ezek a fogyatékoságok és még számos egyéb pontatlanság nem ho-

mályosíthatja el azt az általános benyomást, hogy történettudományunk a vitára bocsátott kandidátusi értekezéssel alapos, lelkiismeretes forráskutatáson nyugvó, a történeti tények szilárd talajára épített és ennek alapján helyes elvi általánosításokat tartalmazó új marxista művel gazdagodott.

Az értekezést elfogadásra ajánlom.

Spira György opponens felszólalása

Különös öröm számomra, hogy a mai ülésen opponensként szólhatok fel, mivel kezdettől, egyetemi éveitől fogva modomban állott közvetlen közelből figyelni azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel Varga János történetíráskunknak nemcsak rátermett művelőjévé, hanem egyben szakavatott művelőjévé is igyekezett magát kiképezni, s mivel most, amikor végre előtűnk fekszik ennek a szorgalmas munkának első önálló könyv alakjában napvilágot látott terméke, mint legfiatalabb történésznemzedékünk egyik jelentős képviselőjét üdvözölhetem a szerző tudományos pályájának ezen a nevezetes állomásán. Varga Jánosnak már a 18. századi paraszttörténet egyes kérdéseivel foglalkozó tanulmányai (különösen a földközösségről szóló) méltán vonták magukra a szakkörök figyelmét, mai vitánk tárgyát képező könyve pedig immár nemcsak a történettudományt gazdagítja értékes új eredményekkel, hanem arra is alkalmas, hogy felébressze olvasóiban „a népek és a hazának azt a harcos szeretetét, amellyel — mint maga írja — ő történelmünk egyik legszebb fejezetét kísérte meg életre kelteni” (6. l.).

Mi okozza, hogy könyve valóban ilyen hatást képes kiváltani? Előszörban az, hogy történeti irodalmunknak azok közé a még mindig nem kielégítő számú termékei közé tartozik, amelyeknek hőse maga a nép, s népünk történetének sem akármilyen, kisszerű eseményei képezik tárgyát — bár számunkra a nép életének még ezek a kisszerű, hétköznapi eseményei is rendkívül fontosak —, hanem olyan küzdelmek, amelyek a magyarországi osztályharcok és függetlenségi harcok sokszázados történetének egyik döntő fordulópontján játszódtak le. Varga János könyvének lapjain cáfolhatatlanul bizonyítja be, hogy 1848 őszének forró napjaiban nem lehetett volna megvédeni a magyar forradalom vívmányait azok nélkül a dunántúli és Duna—Tisza közti magyar, szlovén, német, horvát és szlovák parasztok nélkül, akik ekkor tíz- és tízezerrel keltek fel, hogy saját kezükbe vegyék a válaszúton álló magyar történelem további menetének meghatározását; s ezzel könyve egyszersmind újabb igazolásává is lesz a néptömegek történelemformáló szerepéről szóló marxista-leninista tanításnak, amelyet még mindig vannak történészeink, akik manapság gyakorta szeretnek emlegetni, de annál ritkábban szoktak vezérfonalként felhasználni munkájukban.

Bár itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy e téren azért Varga János

munkája is hagy maga után némi kívánnivalókat. Egyik fogyatékos-sága, hogy nem domborítja ki eléggé a dolgozó nép egyes osztályai között kétségkívül meglévő s éppen osztálytermészetükből fakadó különbségeket. Igaz, ezzel kapcsolatban nem állhatunk elő túlságosan nagy követelésekkel, hiszen egyfelől a munkásság 1848 Magyarországon még nem lépett teljes vértetben a történelem színterére, még csak fejletlen osztálycsíra volt s éppen ezért még nem járhatott olyan nagy lép-tekkel a parasztság előtt, mint napjainkban, másfelől pedig a munkás-ság legfontosabb megmozdulásai a főváros utcáin zajlottak le, a Varga által tárgyalt események színhelye viszont a Dunántúl volt; de egy esetben mégis kínálkoznék alkalom arra, hogy megmutassa, milyen élenjáró szerepet játszott a pesti munkásság már ekkor is, fejlődésének elmaradottsága ellenére is, s éppen ebben az egy esetben — a Lamberg fölött végrehajtott népiélet tárgyalásakor — elmulasztja kiaknázni ezt az alkalmat, sőt — velem vitatkozva — azt igyekszik bizonygatni, hogy Lamberg kivégzésében nem a pesti munkásoknak, hanem az ekkor Pes-ten tartózkodó paraszti népfelkelőknek volt döntő részük (276—277. l.). Vargának igaza van, amikor rámutat arra, hogy a Lamberget körülvevő tömegben ott voltak a vidékről érkezett népfelkelők is, de nincs igaza, amikor logikai érvekkel megkísérli elvitatni a pesti munkásoktól a nép-ítelet kezdeményezésének érdemét, amit én pozitív adatok alapján — úgy hiszem — helytálló módon állapítottam meg.

A másik fogyatékoság, amelyet szeretnék megemlíteni, már magá-nak a parasztság szerepének ábrázolásával kapcsolatos. A parasztság egyes rétegeinek magatartását elemezve, Varga egyfelől meggyőzően bi-zonyítja, hogy a dunántúli népfelkelő-harcokban a parasztság vala-mennyi rétegének képviselői részt vettek, másfelől nem kevésbé meg-győző módon mutatja ki, hogy a részvétel mértékét tekintve viszont igen nagy különbség volt a parasztság egyes rétegei között a szegénység javára (255—270. l.). Azt azonban már nem világítja meg eléggé, mi okozta, hogy éppen a parasztság legszegényebb rétegei vették ki részü-ket leginkább a harcból. Rámutat arra, hogy a nincsteleneknek sem ál-lott érdekükben a forradalom előtti állapotok visszatérése, s rámutat arra is, hogy osztálykövetelésük kielégítése terén éppen ők várták a legtöbbet a forradalomtól a továbbiakban. De ő is elköveti azt a hibát, amelybe korábban egyszer már magam is beleestem, hogy csak azt mu-tatja meg, mitől szabadította meg a forradalom márciusban a nincste-leneket s milyen sokat vártak azok tőle éppen kielégíttelenségük miatt a még elkövetkező időkben, azt viszont nem elemzi a szükséges konkrét-sággal, hogy azért a forradalom már márciusban is adott egyet-mást nekik is, adott mindenekelőtt kedvezőbb kereseti lehetőségeket, a ro-botrendszer felszámolásával megkönnyítve számukra munkaerejüknek áruba bocsátását. S ilyenformán nemcsak a forradalom előtti állapo-

tok visszaállításának kísérlete ellen védekeztek és nemcsak a jobb jövő lehetőségét iparkodtak megőrizni, hanem a forradalomnak ezt a már elért s éppen számukra nem közömbös eredményét is védelmükbe vették, amikor 1848 őszén fegyvert fogtak a támadók ellen.

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ezek a kisebb fogyatékoságok nem valami mély elvi hibában gyökereznek s csekély munkával kiküszöbölhetőek volnának. És ezeket leszámítva, különben nyomát sem látjuk a könyvben a parasztság idealizálásának. Pedig idealizálni nemcsak kiemelkedő történeti személyiségeket lehet, hanem a népet is, s különösen csábíthatna erre olyasféle téma, amilyent Varga dolgozott fel. Vargától azonban mi sem áll távolabb, mint hogy takargassa hőseinek, a parasztoknak gyengéit, hibáit. Varga nem átalítja megnevezni azt a három dunántúli községet, amelynek lakói gyáván meghódoltak az ellenségnek (255. l.). Varga nem fél elmondani, miként vertek agyon az ellenség megmenekülése miatt felindult parasztok Kőszegen néhány foglyulejtett császári katonát (248—249. l.). S neki van igaza, nincs is oka arra, hogy szemérmatosan hallgasson ezekről a semmiképen sem helyeselhető tettekről. Nem kell félnie: az olvasó emlékezetében nem annak az egyetlen esetnek a képe fog megmaradni, amikor a népfelkelők a fegyvertelen foglyokra vetették rá magukat, hanem azé a számtalané, amikor a csaknem fegyvertelen felkelők az állig felfegyverzett ellenséggel szálltak szembe. Nem kell aggódnia: az olvasó nem azt a három községet fogja számontartani, amelyik meghódolt, hanem azt a sokszázat, amely ellenállt. S éppen azzal, hogy nem fest egyszerű képet, hogy nem kendőzi el a hibákat, csak fokozza a könyv hitelét. Az olvasó éppen azért, mert láthatja a gyávaság összes — bár elenyésző számú — példáit is, szerez magának teljes bizonyosságot arról, hogy nem a gyávaság, hanem a bátorság volt a könyv hőseinek tipikus jellemvonása.

Mindez persze csupán azért lehetséges, mert Varga János nemcsak a gyávaság, hanem a bátorság példáit is viszonylag teljes számban fel sorakoztatja könyvének lapjain. És itt érkezünk el munkájának a tárgyválasztás mellett másik fő erényéhez, meggyőző erejének alapjához: adatanyagának gazdagságához. Varga igen szorgalmas és aprólékos forráskutatást végzett. Nemcsak a központi, hanem egyes vidéki levéltárakban is gyűjtött anyagot, nemcsak nyomtatásban már megjelent, hanem kéziratok emlékiratokat is feldolgozott, felhasználta a rendelkezésre álló sajtóanyagot, s értékesítette számos helytörténeti tanulmány adatait is. Ez a kiterjedt anyaggyűjtő munka, a sok-sok mozaikadat gondos egymás mellé illesztése teszi lehetővé számára, hogy szinte faluról falura haladva mutassa be a Dunántúl népének guerilla-akcióit — köztük egy sor olyan megmozdulást, amelyről korábban egyáltalán nem volt tudomásunk — s hogy szinte óráról órára nyomonkövethesse Roth vagy Todorović hadtestének mozgását és a környező vidék népé-

vel való meg-megújuló összeütközéseit. Bízvást állíthatjuk, hogy ezek után további vidéki levéltári anyagok feltárásával lehet talán még részleteiben csiszolni az általa rajzolt képet, lényegesen módosítani azonban már aligha lehet.

Nem tagadhatom azonban, hogy könyvének apparátusa — minden bősége ellenére is — keltett bennem némi hiányérzetet. Először is sajnálom, hogy Varga — kettő kivételével — nem alkalmazta forrásokként azokat a népdalokat, amelyek 1848 őszén születtek meg a parasztok ajkán. Ezeknek különösen azért tulajdonítok nagy jelentőséget, mert a rendelkezésre álló s Varga által felhasznált forrásanyagnak csaknem az egésze a néptől többé-kevésbé idegen emberek tollából ered s így legfeljebb a nép tetteit tükrözheti megközelítő hűséggel, a nép gondolkodását viszont közvetlenül nem. Helytelenítem továbbá az előző marxista történeti irodalom nagyarányú mellőzését. Úgy gondolom, azoknak az adatoknak hasznosítása, amelyeket pl. Fekete Sándor közül a márciusi fiatalokról szóló könyvében egyes radikálisoknak a dunántúli népfelkelés megszervezésével kapcsolatban kifejtett tevékenységéről, vagy annak a leírásnak figyelembevétele, amelyet Borus József ad a pákozdi ütközetről ilyen tárgyú tanulmányában, nem vált volna Varga munkájának rovására.

Ami Varga forráskritikai módszereit illeti, ezekkel kapcsolatban csak apróbb megjegyzéseim vannak, mégpedig a feldolgozott sajtóanyagra vonatkozólag. Így nem tartom szerencsésnek, hogy Varga a *Kossuth Hírlapjában* megjelent cikkeket általában úgy kezeli, mint amelyek nagyjából híven adják vissza Kossuth nézeteit, holott tudjuk, hogy az első Batthyány-kormány lemondását követő egy-két naptól eltekintve, Kossuth általában nem ért rá irányítóan beleavatkozni lapjának szerkesztésébe. Nem mernék továbbá olyan bátran támaszkodni, mint Varga, egyes, állítólag parasztoktól származó s az egykorú sajtóban közölt levelekre, mert néhány ilyen levélnek a stílusa — úgy gondolom: joggal — azt a gyanút kelti bennem, hogy szerzőjük a valóságban nem a parasztok, hanem az illető lapok belső munkatársai közül került ki.

Ami végül a felhasznált adatok pontosságát illeti, itt is csak elvétett hibákra mutathatok rá. Jelačić seregének, illetve főerőinek létszámára vonatkozólag többhelyütt is közöl adatokat Varga, s ezek néhol eltérnek egymástól, illetve nem egyeztethetők össze (8., 76., 218., 312. l.). Tévesen állítja azt, hogy Jelačić báni tisztéből következően rendelkezett a horvátországi határőr-katonasággal (73. l.), holott a valóságban Jelačićot éppen azért léptették elő báni kinevezésével egyidőben altábornaggyá, hogy ilyen módon alája rendelkezésére a határőrséget is, mert mint bán, csak a polgári közigazgatásnak lett volna a fejevé Horvátországban. Az országgyűlés száztagú küldöttségéről úgy tesz említést, mintha az szeptember 4-én már Bécsben lett volna (41. l.), bár a való-

ságban a küldöttség szeptember 4-én még el sem indult Bécsbe. A szeptember 30-án önként fegyvert fogó ötszáz pesti vasúti munkásról pedig úgy ír, mintha ezek nem Vasvári szabadsapatához tartoztak volna (69. l.), noha a valóságban Vasvári „fővárosi csapat”-ának kötelékébe tartoztak.¹ S legfeljebb egy-két ezeknél is jelentéktelenebb tárgyi hibára lehetne még rámutatni.

Varga János könyvének érdemei azonban nem merülnek ki abban sem, hogy gazdag forrásanyagának mozgósításával részletesen és pontosan leírja az 1848 őszén lefolyt dunántúli népfelkelő-harcok eseményeit. A könyv bevezető és befejező fejezetei gondos és alapos elemzését adják több olyan bonyolult történeti problémának is, amelyek tisztázása nélkül nem lehetne kellőképpen megérteni a népfelkelő-harcok kibontakozásának okait és körülményeit s nem lehetne kellőképpen értékelni a negyvennyolcas magyar forradalom fejlődésének egészében elfoglalt helyüket. Így behatóan taglalja Varga a márciusban véglegesen meg nem oldott parasztkérdés alakulását a Jelačić betörését megelőző hónapokban, megmutatva, hogyan vezetett a parasztkérdés rendezetlensége a nyár folyamán a nemzeti egységfront meglazulásához s hogyan jött létre az ellenforradalom szeptemberi támadásának idején a nemzeti egységfront megszilárdulásának irányába mutató forradalmi fordulat. Mindebben támaszkodik marxista történetírásunk korábbi idevágó eredményeire, bár — helytelenül — általában nem utal könyvének ilyentermészetű előzményeire, de egyes kérdésekben el is mélyíti az előző irodalom által adott elemzést. Így például nemcsak arra mutat rá, hogy a parasztok és a földesurak osztályharca 1848 tavaszán és nyarán annak eldöntéséért folyt, milyen irányban, a kapitalizmus amerikai vagy porosz útján fejlődjék-e tovább a magyar mezőgazdaság, hanem a nemzeti egységfrontnak az ellenforradalom szeptemberi támadásakor végbemenő megszilárdulását és a belső osztályharc ezzel együttjáró időleges háttérbeszorulását is végső soron arra vezeti vissza, hogy ekkor maga a kapitalista fejlődés lehetősége vált kérdésessé s felidőződött a feudalizmus restaurációjának veszélye, ez pedig pillanatnyilag másodrendű jelentőségűvé tette azt a kérdést, vajon a kapitalista fejlődésnek amerikai vagy porosz útjára fog-e rálépni a magyar mezőgazdaság (31—32. l.). Azután alaposan és — a már említett csekély fogyatékoságtól eltekintve — kielégítően elemzi, hogy a magyar társadalom mely rétegeinek soraiból rekrutálódtak a népfelkelők tömegei és vezetőik, behatóan és egészében ugyancsak helytálló módon ismerteti azokat az aggodalmakat, amelyekkel a magyar uralkodóosztály a népfelkelést figyelte s amelyek arra ösztönözték, hogy Jelačić kiűzése után minél gyorsabban igyekezzék lefegyverezni a felkelt népet, végül összefoglalásképpen részletesen taglalja az őszi népfelkelő-harcok eredményeit

¹ V. ö.: Országos Levéltár, Kossuth—Polizei—Aktén 325.

és fő jellemvonásait. S az elvi általánosításokra való törekvés nemcsak ezekben az elemző fejezetekben figyelhető meg, hanem a népfelkelő-harcok eseményeinek leírása közben is minduntalan. Igen fontosnak tartom például azt a gondolatsort, amellyel Varga az ozorai győzelem feltételeit tárgyalja, kimutatta, hogy az a sok kisebb, Roth hadteste ellen irányuló guerilla-akció, amely Ozorát megelőzte, nem értékelhető önmagában, hanem csak egymással kölcsönhatásban, mivel jelentőségük nemcsak abban állt, hogy külön-külön gyengítették az ellenséget, hanem ezenfelül még abban is, hogy együttvéve elvágták Roth előtt a menekülés valamennyi ösvényét, s így, bár külön-külön talán szerény megmozdulásoknak tűnnek, együttvéve mégis egy egész ellenséges hadtest teljes megsemmisüléséhez vezettek (202—203. l.). Ez az elemzés véleményem szerint általában is iránymutató lehet a hasonló természetű népi megmozdulások értékelésének helyes módszerére vonatkozólag: általános irányelvként fogadhatjuk el, hogy nem elegendő az ilyen kisebb megmozdulások eredményét külön-külön lemérni s azután egyszerűen összegezni, hanem figyelmet kell fordítanunk arra is, milyen minőségleg magasabb színvonalú összhatást érnek el ezek a kisebb megmozdulások együttesen, egymást erősítve.

Varga János könyvének alapvető elvi eredményeit, amelyeket nem tudnék röviden felsorolni, kivétel nélkül helyeseknek tartom. Néhány kérdésben azonban, amelyek a munka problematikájának egészéhez képest csak másodrendű fontosságúak, vitatkoznom kell Vargával. Úgy vélem, közzismert tényeknek mond ellent például Vargának az a kijelentése, hogy 1848 szeptemberében Ausztriában még csak „bomladozni kezdett a proletáriátus és burzsoázia átmeneti egységfrontja“ (8. l.) s hogy a bécsi októberi felkelésben a proletáriátuson kívül a polgárság is részt vett (292. l.). A valóságban — tudjuk — az osztrák burzsoázia már 1848 augusztusában végleg szembefordult a proletáriátussal. Nem tartom helyesnek azt a beállítást, mintha a Magyarországon 1848 szeptemberének elején lejátshódott politikai események siettették volna az ellenforradalom fegyveres támadását, amennyiben — Varga szavaival — „a szeptember eleji napok... sejtetni engedték az udvarral, hogy a kompromisszumos politika vége felé jár és előre vetette árnyékát egy olyan fordulat, amely ismét vagy most először, a Bécs számára nem kívánatos elemeket és egyéneket hozza felszínre“ (8—9. l.). Amikor ugyanis a magyar országgyűlés meghozta szeptember eleji nevezetes határozatait, Bécsben már rég elintézett ügy volt Magyarország megrohanása; s az ellenforradalmat fegyveres támadásának megindítására nem ezek a határozatok ösztönözték Magyarországon, hanem éppen az a kompromisszumos politika, amelyet előzőleg a Batthyány-kormány folytatott. Szerencsétlennek látom azt a képet, amelyet Varga István nádorról fest, amikor azt írja, hogy „szeptember 21-én... ő is újabb lépést tett a békés megegyezés felé“ (119. l.). Azok a látszólagos erő-

feszítések, amelyeket István nádor tett Jelačićal folytatandó tárgyalások felvételére: nem békés megegyezésre, hanem a magyar nemzet éberségének elaltatására irányuló kísérletek voltak. Nem helyeselhetem hogy Varga a parasztság felbomlásáról egyhelyütt úgy beszél, mintha ez a folyamat Magyarországon már 1848 előtt megindult volna (257. l.), holott a parasztságnak ellentétes osztályokra szakadása csupán a jobbágyfelszabadítás után ment és mehetett végbe. Hibának tartom, hogy Varga kritikátlanul átvesszi azoknak a kortársaknak a véleményét, akik szerint szerencse volt, hogy a dunántúli magyar sereg jelentős része a pákozdi ütközet kezdete előtt még nem értesült a Lambergen előző nap végrehajtott népi téletről (133. l.), hiszen, ha valóban így volt, akkor ez semmiképpen sem lehetett előnyös, mivel a sereg zömének lelkesedését bizonyára csak fokozhatták volna a pesti nép kérlelhetetlenségéről szóló hírek.

A legtöbb bizonytalanság a forradalmat vezető nemesség szerepének megítélésével kapcsolatban figyelhető meg Varga János munkájának lapjain, bár hangsúlyozni szeretném, hogy alapvető megállapításai-val azért a nemesség értékelésére vonatkozólag is egyetértek. Elhibázottnak, fölöttébb szűkkeblűnek tartom azt az ítéletet, amelyet a nemesség 1848 novemberében—decemberében tanúsított magatartásáról mond. Egy helyütt — Görgeyről szólva — futólag megjegyzi, hogy Görgey novemberben és decemberben megfigyelhető jobbratolódája nagyobbarányú volt, mint a közép-nemesség zöméé (175. l.), s ebben igaza van. Később azonban, amikor a kérdést bővebben tárgyalja, helytelenül s tulajdon korábbi megállapításával is ellentmondásba keveredve, úgy beszél Görgeyről, mint akiben ekkor a közép-nemesség zömének tipikus képviselőjét láthatjuk. A közép-nemesség zöme — Varga szerint — ekkor éppúgy fel kívánta bontani a néptömegekkel kötött szövetségét, ahogyan Görgey igyekezett szabadulni azoktól a népfelkelőktől, akiknek a vállán emelkedett előzőleg oly magasra. Schwechat után — mint Varga állítja — a közép-nemesség „egyre nagyobb tömegeinek az lett a vezérgondolata: védekezni ugyan Ausztriával szemben, de azért védekezni, hogy ezzel Magyarország elérjen egy olyan kompromisszumot, amely meghagyja a nemesség érdekeit biztosító legfőbb forradalmi eredményeket, de az elnyomottakkal szemben, akik március továbbfejlesztés is tervbe vették, lehetővé teszi a magyar és osztrák uralkodóosztályok összefogását”. (299—300. l.) Magyarán mondva: Varga szerint a közép-nemesség zöme már 1848 novemberében—decemberében békepárti álláspontra süllyedt. Ez azonban nem igaz. A közép-nemesség körében csakugyan tapasztalható volt bizonyosfokú jobbratolódás a Jelačić ki-
verését követő hónapokban, a közép-nemesség zöme azonban csak 1849 márciusa táján sorakozott fel a békepárt jelszavai mögött s csak ekkor szánta el magát a néptömegekkel kötött szövetségének felbontására. Vagyis — Varga motivációjától eltérően — nem akkor, amikor a for-

radalom helyzete mind súlyosabb lett, hanem éppen akkor, amikor a forradalom ismét sikereknek nézhetett elébe. (Hogy miért, ennek kifejtésére itt most nincs terem; részletesen foglalkozom ezzel a kérdéssel az egyetemi tankönyv megfelelő helyén.)

Ez a hiba nem kicsinyelhető le, mégis nagyobb számban találunk Vargánál a nemesség ábrázolásával kapcsolatban ellenkező irányú hibákat, olyanokat, amelyek végeredményben a nemesség idealizálására vezethetnek. Hogy az országgyűlés nemesi tagjai miért békéltek meg hamarabb a népfelkelés gondolatával, mint a megyei táblabírák, azt például azzal magyarázza, hogy „a képviselőház a magyar uralkodóosztálynak, akár jobboldali, akár baloldali — de legöntudatosabb elemeit foglalta magában. Továbbá nekik, mint az ország vezetőinek több félnivalójuk volt az ellenforradalom győzelmétől.” (87. l.) Pedig a leglényegesebb magyarázat alighanem az, hogy az országgyűlés tagjai a megyei nemesektől eltérően a forradalom motorjának, a pesti népnek közvetlen nyomása alatt állottak. Másutt meg, ahol beszél a nép által — bár csak a parasztság és nem a pesti nép által — a nemességre gyakorolt nyomás jelentőségéről, helyesen mutat rá arra, hogy ez a nyomás a középnemesség zömét 1848 őszén előrelendítette (127. l.), de hogy miért lendítette és lendíthette előre s miért nem kergette éppen ellenkezőleg az ellenforradalom karjaiba, azt már nem világítja meg, márpedig ez olyan tévhitet kelthet az olvasóban, mintha a nemességet valami anyagi alapoktól független hazaszeretet vezérelte volna. S ezt még csak erősítheti, hogy később egy helyütt Varga a népfelkelést ellenző nemesek állásfoglalását az illetők kizsákmányoló voltára vezeti vissza, a népfelkelést támogató nemesekről viszont — saját korábbi fejtegetéseitől is eltérően — elegendőnek véli annyit írni, hogy őket hazaszeretetük segítette át „azon a problémán, amelyet egy kizsákmányoló osztály szemében az elnyomottak fegyverbehívása jelent” (254. l.). És ez azért is feltűnő fogatékosság, mert ugyanott a népfelkelés és általában a forradalom ügyéért lelkesedő értelmiségiek helytállását viszont pusztán azzal indokolja, hogy „a forradalom számukra is egy polgári állam kötelelenebb, szabadabb mozgást és anyagi felemelkedést biztosító ígéretét hozta” (255. l.), holott az értelmiség színe-javát nyilván nemcsak a jobb elhelyezkedés, az anyagi felemelkedés reménye lelkesítette, hanem ezzel együtt az a remény is, hogy a forradalom győzelme esetén szabadon terjeszthetik majd eszméiket, akadálytalanul élhetnek majd hivatásuknak.

Végül találkozni Varga könyvében hibákkal egyes katonai problémák megítélésének kapcsán is. Valószínűleg csak fogalmazásbeli hiba, de fogalmazásbeli hibának is meg lehetőszen szerencsétlen az, hogy 1848 októberének katonai helyzetét, a magyar sereg lajtamenti tétlenségét tárgyalva, a következőket írja: „Támadó hadjáratra erőfölényben lévő ellenséggel szemben csak jól szervezett, begyakorolt és kellően felszerelt reguláris hadsereg képes. A szervezésnek olyan kezdeti állapotában

lévő haderőtől, amelynek jelentős részét még kaszával is csak úgy-ahogy ellátott népfelkelők és nemzetőrök teszik, támadó hadjáratban csakis rendkívül kedvező hadi és politikai helyzetben lehet sikert remélni". S ezután azt fejtegeti, hogy a hadi és a politikai helyzet az adott esetben kedvezőtlen volt. (291. l.) Ami ennek a tételnek az általános érvény igényével fellépő részét illeti, az nyilvánvalóan ellentétben áll Engels idevágó nézeteivel, amelyeket éppen ezekkel az eseményekkel kapcsolatban fejtett ki, s gondoljuk csak meg: ha Vargának igaza volna, akkor vajmi kevés forradalmi háborúban arathattak volna győzelmet a forradalom erői, sőt akkor általában már a kezdet kezdetén el kellett volna bukniok. Ami pedig ennek a tételnek konkrét vonatkozásait illeti: azok a kedvezőtlen körülmények — a tisztikar megbízhatatlansága, a magyar forradalom liberális vezetőinek ingadozása stb. — amelyekre Varga utal, valóban megvoltak s nem is voltak jelentéktelenek, de voltak még jelentősebb kedvező körülmények is — s ezekre Varga már nem utal —, például az, hogy a magyar sereg tudatában volt ügye igazságosságának, míg az ellenfél demoralizált volt, hogy a magyar sereg nem állott magárahagyatva, hanem — soha többé vissza nem térő módon — támaszkodhatott a bátor bécsi népre s hogy a kezdeményezés a forradalom erőinek kezében volt. Mindebből az következik, hogy egy a magyar sereg által Ausztria területén megindítandó támadó hadjárat kimenetele nem volt eleve eldöntve, hanem a magyar forradalom táborán belül politikai harc kimenetelétől függött, Varga szövegezéséből viszont némileg ennek az ellenkezője tűnik ki s ez az olvasót arra bírhatja, hogy utólag igazoltnak lássa a magyar sereg tisztikarának semmiképpen sem menthető magatartását.

Komolyabb hiba azonban ennél az, hogy Varga nem megfelelően tárgyalja azt a viszonyt, amelynek a reguláris és az irreguláris csapatok között kell lennie a forradalmi háborúban. Igaz, egy helyen általános formában kijelenti ugyan, hogy a partizánharc a reguláris haderő és a nép „legszorosabb egységét jelenti“ (306. l.), de arra már nem mutat rá, hogy ez gyakorlatilag megköveteli például a reguláris és az irreguláris csapatok közös, egyöntetű irányítását is. Könyvének zárófejezetében is, az őszi népfelkelés fogyatékoságait elemezve, a fogyatékoságok okait csupán egyes kormánybiztosok alkalmatlanságában, megfelelő parancsnokok hiányában, a népfelkelés gerincét képező fegyveres mag elégtelenségében és a helyi közigazgatás municipalizmusában látja (316—322. l.), arról azonban nem beszél, hogy egyes kivételes esetektől eltekintve, általában hiányzott a reguláris és az irreguláris erők tevékenységének összehangolása s ez is csökkentette a népfelkelés hatékonyságát. És ez nem egyszerűen feledékenységből maradt el. Amikor másutt arról ír, hogy Görgey a feldunai hadtest élére kerülve, hogyan igyekezett az irreguláris csapatokat elkülöníteni seregétől, sőt, ha lehet, teljesen fel is számolni, Görgey álláspontját csak politikai megfontolá-

sok alapján ítéli el, „katonai szempontból” azonban „kifogástalan”-nak minősíti (305. l.). Ez azonban nem felel meg a marxizmus-leninizmus tanításának. És itt érkezünk el Varga könyvének egyik legfájóbb fogyatékoságához. Varga munkáját a történelmi materializmus módszerének alkalmazásával — s hozzátehetjük: sikeres alkalmazásával — írta meg. Hogy munkája olyan, amelyre egész történettudományunk büszke lehet, ez legfőképpen ennek köszönhető. A marxizmus—leninizmus azonban nemcsak módszer. A marxizmus-leninizmus hatalmas, sokrétű, tudomány, amely sajátos módszerének segítségével nemcsak példát ad nekünk arra, hogyan kell tudományos problémákat megoldani, hanem tudományos problémák sorának egész tömegét máris fényesen megoldotta. Ha ezekre az eredményekre nem támaszkodunk eléggé, akkor éppúgy hibát követünk el, mint ha beérjük ezekkel az eredményekkel, ha dogmatikusan törekszünk alkalmazni őket olyan problémákra, amelyekre közvetlenül nem alkalmazhatóak, vagyis ha nem törekszünk továbbfejleszteni őket. Varga János több kérdésben — láttuk — bátran és sikeresen igyekezett továbbvinni a marxizmus-leninizmus tanításait. Ha az előbb említett kérdésekben ugyanilyen igyekezettel támaszkodott volna a marxizmus-leninizmus már rég kidolgozott tanításaira, akkor ezekben sem követett volna el hibát.

Opponensi véleményem e részének befejezéséül még annyit, hogy Varga könyvében meglehetősen ritkán — a szükségesnél mindenestre ritkábban — vitatkozik nyíltan azokkal a történetírókkal, akikkel valamely kérdésben nem ért egyet. Mégis egyes esetekben — úgy érzem — fölöslegesen bocsátkozik vitába. Így például csaknem 4 teljes lapon át cáfolja — szerintem szükségtelenül — Haraszi Sándornak azt a rég megcáfolt és rég elfeledett véleményét, amely szerint 1848 őszén a fegyvert fogó parasztok alárendelték osztályérdekeiket a függetlenség ügyének, — s ráadásul úgy teszi ezt, hogy meg sem mondja, kivel vitatkozik (267—270. l.). Hasonlóképpen — azt hiszem — ma már szükségtelen hosszasan cáfolni Kossuthnak azokat a rágalmazóit, akik szerint Kossuth 1848 szeptemberében azért ment toborozni a Duna—Tisza közére, mert menekülni akart Jelačić elől (62—64. l.). Különbön viszont, ha már cáfolja őket, cáfolja jobban s mutasson rá arra is, hogy Kossuthot ez az állítólagos menekülési vágya egyáltalán nem gátolta a fővárosba való visszatérésben szeptember 27-én, amikor szükség volt jelenlétére a képviselőház ülésén, bár Jelačić ekkor már valóban fenyegető közelségben volt Budához.

Most pedig rátérek az előttünk fekvő kandidátusi értekezés formai vonásainak tárgyalására. S mindjárt előrebocsátom, hogy — eltérően más opponensektől, akik hasonló vitákon ilyenkor mentegetőzni szoktak s a Tudományos Minősítő Bizottságra hivatkoznak, mint amely zordonan megköveteli ezt a szerintük elhanyagolható vizsgáldást — én senkitől sem kérek elnézést, mert a magam részéről elengedhetetlen-

nek tartom a formai kérdések elemzését is. És rögtön le is szögezem, hogy Varga János munkájának formai vonásait szerencsére lehet is elemezni, mert történetírásunk termékeinek többségével ellentétben ez a könyv nem formátlan massa, hanem gondosan megkomponált, szépen megírt alkotás. Nemcsak megállapításainak helyessége és bizonyítottsága, hanem vonzó formája is hozzájárul ahhoz, hogy olvasóit magával tudja ragadni s a meggyőzésen túl nevelni, nemesíteni is képes, nem úgy, mint az a sok-sok történeti munka, amely tartalmi értékei ellenére sem találja meg az utat az olvasóközönséghez, pusztán azért, mert élvezhetetlen.

Varga János stílusa a lehető legegyszerűbb. Keresetlenül, a köznapi beszéd nyelvén mondja el azt, ami történt: mondatait nem cícomázza fel üres díszül szolgáló jelzőkkel vagy hasonlatokkal. Ugyanígy idegen stílusától a *szavakban kifejezésre jutó* pátoz. És így is van ez rendjén. Könyvének főszereplői, ezek az egyszerű parasztemberek nem öltöztek díszbe — nem is igen volt, mibe —, nem forgattak csillogó fegyvereket — nem is igen jutottak igazi fegyverekhez — s nem érezték magukat hősöknek, amikor harcba szálltak, hanem mindennapi köntösükben, fegyver helyett többnyire munkaeszközeikkel kezükben rohantak az ellenségre s úgy vélték, csak kötelességüket teljesítik a haza iránt, amikor életüket kockáztatják. Hősiességük nem külsőségekben, hanem tettekben nyilvánult meg s nagyságuk éppen ebben állott. A stílus cirádái nem kiemelnek, hanem éppen elfednek a *tettekben kifejeződő* pátozt. Varga nem szavakkal, hanem tetteik egyszerű bemutatásával hódol előttük, s stílusa éppen ezért méltó hozzájuk.

A könyvének lapjain nem nagy számban előforduló stilisztikai hibák egyébként összefüggenek stílusának legfőbb erényével, azzal, hogy a mindennapi beszélt nyelvre épül. Stílusát ugyanis nem tudja teljesen megtisztítani a köznapi beszédben, sajnos, eléggé elburjánzott hibáktól; szövegében találhatunk nyelvtani hibákat — rossz vonzatokat, helytelenül alkalmazott névutókat stb.² —, németességeket³ és olyan pesties ízű

³ Németből rossz mgysárággal szolgálai fordított szavak és kifejezések: „bekövetkezik“ (235., 295. l.), „bevall“ (289., 299. l.), „lehangolás“ (90. l.), „elhelevezést nyer“ (147. l.). Németes szórend a grófi vagy a bárói címet a tulajdonnév elé írni (122., 129. l. stb.).

² Rossz vonzatok: „az önkényuralom hitvány szolgálhadának eltávolításában ezen vidék felkelő népe is becsülettel kivette részét“ (213. l.), „benne a dunántúli népfelkelés ellenkező hatást váltott ki, mint osztálya tagjainak döntő többségénél“ (289. l.), „köszönete... az egész felkelő népnek szolt“ (u. o.), „megsem tudott teljesen elszakadni a törvényesség talajáról“ (293. l.). Helytelenül alkalmazott névutók: „elfogultak a néppel szemben“ (243. l.), „egyesek magatartása a népfelkelés mellett vagy vele szemben“ (261. l.), „szívesebben sorakoznak fel a fennálló viszonyok biztosításra, mint azoknak baloldali megváltoztatására mellett“ (258. l.), „támadó hadjáratra erőfölényben lévő ellenséggel szemben csak jól szervezett... hadsereg képes“ (291. l.). Helytelen törekvés névutóknak ragokkal való helyettesítésére: „a földbirtokosokból kikerülő tisztviselők“ (282. l.), „a megvétel kiküldött rögtönítélő bíróságok“ (290. l.). Pontatlan egyeztetések: „semmi esetre sem ő adja a teljhatalmat“ (61. l.; itt az állítmány felszólító módban van, tehát „sem“ helyett „se“ kellene), „felriasztották a

kitételeket, mint például „begyulladt” (126. és 252. l.), vagy „első számú bérenc” (9. l.), avagy „sajátkezűleg vág agyon” (140. o.); sőt a mozgalmi zsargon vonásait is megfigyelhetjük a „felé” névutó (21. és 39. l.), az „aláhúzó” (76. l.), a „behöz” (221. l.), a „meghalad” (289. l.), igék alkalmazásában, meg amikor „a nép alulról érkező tömegnyomása”-ról (127. l.), „a kormánybiztosok összetételé”-ről (318. l.), vagy arról beszél, hogy a reakciók „irányt vettek” valamire (8. l.); bár — ismétlem — ezeknek a hibáknak a száma viszonylag kicsiny.

Mint említettem, Varga ábrázolási módjának legfőbb sajátossága a szereplők tetteinek minden fölösleges körítés nélküli elbeszélése. Bizonyára vannak, akik ezt hallván, azt gondolják, hogy tehát Varga — magyarul mondva — egyszerűen egymás mellé rakosgatja a szürke ténybeli adatokat s ezek szerint könyve mégsem lehet valami élvezetes olvasmány. Nos, ha így gondolják, tévednek. Varga mélységesen tiszteli forrásadatait, de könyve mégsem szürkén hömpölygő adattenger. Nem állítom, hogy adatait kivétel nélkül mindig sikerül a legszerencsésebb módon összeötvöznie; nem, könyvének kétségtelenül vannak kissé fárasztó részei is. Például a szeptemberi zalai és somogyi megmozdulások leírása, amelynek egyes pontjaihoz nem állott rendelkezésére kellő mennyiségű forrásanyag, s amelyben ezért néhány guerilla-akció nem kap eléggé érzékletes körvonalakat, elmosódottabb marad. Vagy a Todorović hadtestének történetéről szóló passzus, amely viszont — megfordítva — bőséges forrásanyagra épült, s amely, mivel a szerzőnek — úgy látszik — egyetlen adatától sem volt szíve megválni, túlságosan részletekbe bocsátkozva adja elő, hogyan és miért *nem* történt meg Todorović fegyverletételre szorítása. Sőt arra is van eset, hogy ugyanazokat a — valóban szürke — számadatokat fölöslegesen kétszer is beleszővi előadásába; például a székesfehérvári felkelés — különben ragyogó — leírásában, ahol először számszerűen közli, hogy a császáriak mennyi élelmiszert raktároztak el a városi életesházban (147. l.), majd elbeszélvén az életesháznak a nép által történt elfoglalását, ugyanezekkel a számadatokkal illusztrálja a felkelők kezére került zsákmány nagyságát (152. l.). De Varga János művének egészére nem ezek a hibák jellemzőek. Hanem az, hogy lapjairól elevenen lép elének a múlt, a dunántúli táj — útvesztőivel, amelyekkel az ellenség előrehaladását nehezítette, s rejtekeivel, amelyeket saját fiainak tartogatott; az isten háta mögötti falvak lakossága — maroknyi vagyonkájával és mérhetetlen szabadságvágyával, az illúziókkal, amelyeket a nép barátjának híresztelt Jelačić íránt táplált, és a döbbenettel, amelyet Jelačić pusztító seregének megjelenése keltett benne;

szomszédos helységeket, akik...” (116. l.). Helytelen a Csányi név többszámát Csányik helyett Csányiak alakban írni, ha nem a Csányi-család több tagját, hanem Csányit és elvbarátait akarja meghatározni (235. l.). „A több mint 16 km-es utat *csaknem* három óra alatt tették meg” helyett „*nem egészen* három óra alatt” kifejezést kell használni, ha arra akar célozni, hogy viszonylag gyorsan tették meg az utat (246. l.).

az ellenség — egyenruháinak rikító színeivel és soha ki nem elégíthető étvágásával, elbizakodottságával, amely annál nagyobb lett, minél beljebb hatolt országunkba, és a fejvesztett kapkodással, amely azonnal eluralkodott rajta, amint ellenállásba ütközött; s a felkelő nép — zavarodottságával, ha támadás érte, és ötletességével, ha támadást kellett kezdeményeznie, kedvetlenségével, ha a földesurak cserbenhagyták, és áldozatkészségével, mikor magáramaradottan is védenie kellett otthonát s a haza becsületét; egyszóval e könyv lapjain ott hullámszik osztályoknak és rétegeknek, embereknek és szenvedélyeiknek az a tarka, bonyolult, ellentmondásokat rejtő szövevénye, amely összességében a történelem.

Felmerülhet persze az a kérdés, nem kerül-e Varga éppen ezáltal ellentétbe az exaktság követelményével, amelyet mostanában egyesek annyira szeretnek hangoztatni, nem feledkezik-e meg arról, hogy az adatok, bármily bőségesek is, önmagukban — mint mondani szoktuk — még nem beszélnek, nem feledkezik-e meg arról, hogy a történettudomány is törvénykutató tudomány, amelynek exakt — s exakt módon előadott — következtetésekre kell jutnia. De erre a kérdésre könnyű válaszolni. Hiszen már láthattuk, hogy Varga munkájának egyik fő jellemvonása az elméleti általánosításokra való törekvés. S tegyük hozzá a kételkedők megnyugtatóására, hogy tételeit, végkövetkeztetéseit természetesen a lehető legszabatosabban s természetesen elvont fogalmakat is alkalmazva adja elő. Csakhogy Varga nem esik az egyoldalúság hibájába. Amint nem feledkezik meg az elvont következtetések megalkotásának szükségességéről, úgy nem feledkezik meg arról sem, hogy a semmiből semmit sem lehet elvonni, hogy megalapozatlan elméleti következtetésekre jutni semmivel sem ér többet, mint nem jutni semmiféle elméleti következtetésre. Sőt arról sem feledkezik meg, hogy önmagában még a szükséges forrásanyag feltárása sem biztosíthatja a szükséges elméleti következtetések megalapozását, mert a történettudomány anyagát, amelyből a történeti fejlődés törvényeit elvonatkoztathatjuk, nem a forrásadatok képezik, hanem maga a történeti élet, amelyet a forrásadatok csak tükröznek, s ezért elméleti eredményekre csupán akkor juthatunk, ha nemcsak feltárjuk a szükséges forrásanyagot, hanem annak segítségével megkíséreljük rekonstruálni is a történeti életet úgy, ahogyan az általunk tárgyalni kívánt helyen és időben folyt.

Ezért és nem öncélúan vagy pusztán a gyönyörködtetés kedvéért idézi fel Varga könyvének nagy részében (s hadd jegyezzem meg: legmagasabb színvonalon a Roth hadtestének történetéről szóló fejezetben) e régmúlt idők embereinek életét, harcait a maguk színeinek s szenvedélyeinek teljes gazdagságával. S hadd tegyem hozzá azt is: ez a korfestő törekvés legapróbb mozzanataiban sem válik nála önmagáért valóvá. A finom árnyalásnak mindig megvan könyvében a maga határozott célja, értelme. De lássunk egy-két példát. Jelačić seregének Székesfehérvárra történt bevonulását Varga így írja le: „Szeptember 26-án délután

3 órakor Kempen hadosztálya, a megye volt adminisztrátorának, gróf Zichy Ödönnek embere, a szentmihályi iskolamester vezetésével a sűrű fűzekkel borított Sárrét egyik kevéssé ismert útja felől megkezdte a város előzönlését. A fehérváriak felé, akik részéről egy főveg sem emelkedett az ellenség tiszteletére, a bevonuló reguláris katonák kudzsza madzsar-t kiabáltak. Az egyik tiszt nyilatkozata szerint az egész városban egyetlen barátságos arc sem fogadta őket, még a bánt rablóvezérnek tituláló kiáltványokat is maguknak kellett letépdetniök a házak faláról. Este 11 óra táján égő kanócokkal ellátott ágyúk kíséretében Hardegg-vasasok fedezete alatt a császári himnusz hangjai mellett megérkezett Jellasics is. Kovacsevics őrnagy még szeptember 26-án 24.000 kenyérrészletet, 170 mázsa húst, 400 akó bort, 50 öl fát és megfelelő mennyiségű szalmát rendelt, természetesen nyugtatványra. És így tovább. (122. l.) Vajon lehetne-e tömörebben jellemezni a magyar társadalom különböző rétegeinek megoszlását a forradalom és az ellenforradalom tábora között, mint egyfelől Zichy Ödön gróf Jelačićot kalauzoló emberének, másfelől a város összeszorított fogakkal hallgató népének felvillanó képével? S vajon lehetne-e érzékletesebben ábrázolni egyfelől az ellenség döllyét és népnyúzó módszereit, másfelől az ellenségnek a néptől való rettegését, mint a császári katonák gyalázkodó kiáltozásának és azonnali rekvirálásának előadásával, illetve a Jelačićot ugrásszerűen körülvevő, ágyúkkal felfegyverzett őrség bemutatásával? Mindezekről a kérdésekről elvont formában is kell persze írni, s Varga nem is mulasztja el, hogy ezt is meg ne tegye, de ezt csak azért teheti meg, mert közben ilyen élményszerű s élethű képekkel alapozza meg általános jellegű megállapításait.

A történeti életnek a maga konkrétságában és sokrétűségében való illetén felidézése óvja meg Vargát a dogmatizmustól, a sematizmustól, amelyektől sohasem lehetnek mentesek azok, akik az exaktság követelményének hajlamosak egyoldalú értelmezést adni s akik ennek megfelelően beérik eredeti elméletek felhalmozásával. Vizsgáljunk meg ennek illusztrálására egy másik példát. Kossuth októberi dunántúli toborzókörútját a szemtanúk tudósításainak felhasználásával így írja le Varga: Kossuth „útja Vác—Esztergom—Komárom—Győr—Moson—Pozsony vonalán, akárcsak az Alföldön, itt is diadalmenethez hasonlított. Esztergom utcáin dacára a kietlen szélnek, szinte hullámozott a nép és a város egymaga azonnal 800 fiát adta Kossuth mellé. Komáromban, amely Kossuth szavai szerint „leírhatatlan lelkesedéssel” várta őt, már 6600 embere volt. Győrben Kossuth azt kérdezte a nép egybegyűlt ezreitől: „Még a legutolsó féregnek is meg adta isten a képességet, hogy magát erejéhez mérten védelmezze, s a magyar nemzet még az utolsó féregnél is hitványabb volna?” És Győr népe lélekzetét visszafojtva, „majd elnémulva sírt — majd ünnepies mély hangon esküt rebegett” és megmutatta Kossuthnak, hogy „a magyar nép nem tudna élni többé járomban”. Ötvenévesen, amelynek népe az ellenséghez húzott és röviddel Kossuth érke-

zése előtt a magyar sereg élelmezésére kiküldött szolgabíró segédjét is agyonverte, Kossuth szólt a néphez, „Szólt és győzött, mint rendesen. Oly hatalmas erővel tudta felvilágosítani az eltévedt népet, hogy az teljesen megbánva tettét, ügyünknek hűséget esküdött.” És így követi tovább a szerző Kossuthot városról városra, hogy azután egy összegezés-sel fejezze be a toborzót történetét: „Így történt, hogy Kossuth a magyar táborba nem egyedül, hanem 14.000 népfelkelő, nemzetőr és önkéntes kíséretében érkezett meg.” (294—295. l.) Mennyivel egyszerűbb volna pusztán annyit írni, hogy Kossuth útja végig diadalmenet volt. De mennyivel jobban átértjük Kossuth diadalának igazi jelentőségét, ha látjuk magunk előtt az öttevényieket, akik nemrég még az ellenséghez szítottak, vagy a győrieket, akiknek számottevő része alig néhány napja még csakugyan „az utolsó féregnél is hitványabb”-nak bizonyult, amikor gyáván meghódolt a menekülő Jelačićnak, s akik most megindultan szánják eltévelyedésüket. És ez nem minden. Varga nemcsak arra vigyáz, hogy megmutassa Kossuth diadalának igazi nagyságát, hanem arra is, hogy Kossuth diadala el ne kápráztasson minket. Nemcsak Kossuth ekkor aratott sikereire derít fényt, hanem ugyanitt mindjárt elénkvetíti Kossuth sikersorozatának árnyoldalait is. Legfőképpen azt, hogy magát Kossuthot is némileg elkápráztatták saját sikerei, útközben egyfajta „népfelkelési romantika” ragadta magával s ez arra a tévhitre vezette, hogy a próbálatlan felkelők ezreivel helyettesítheti a magyar sereg megerősítésére olyannyira szükséges sorkatonaságot. Fénynek és árnyéknak ez az együttes rajza példája lehet a sematizmustól mentes ábrázolásnak.

A sematizmustól való óvakodás teszi képessé Vargát arra, hogy ne csak tömegmegnyilvánulásokat, hanem egyéni jellemeket is színesen, érzékletesen tudjon ábrázolni. Varga hősei osztályuknak, illetve osztályuk valamely csoportjának jellegzetes képviselői, de egy-egy társadalmi réteg könyvében szereplő képviselői korántsem egyformák, korántsem egy kaptafára húzott összesítői a mögöttük álló társadalmi réteg vonásainak, hanem egyéniségek, akiknek az egyéni tulajdonságaiban mindig sajátos módon tükröződnek a mögöttük álló társadalmi réteg alapvető tulajdonságai. Különösen sikerülne tartom Roth tábornok és Csányi László jellemzését. Roth tábornokot persze viszonylag könnyebb jellemezni, hiszen nála kelepcebe szorulása után kiváltképp szembeszökően mutatkoznak meg az elbizakodott, de tehetségtelen császári tisztek tipikus jellemvonásai. Annál nehezebb viszont Csányi ábrázolása. Hiszen mi sem volna csábítóbb Csányi ábrázolásával kapcsolatban, mint egyszerűen kidomborítani a hazájához hű középbirtokos nemes, a jó szervezőképességgel rendelkező kormánybiztos tiszteletet ébresztő vonásait — s beérni ennyivel, Varga azonban nem kíván a kisebb ellenállás irányába haladni. O nemcsak a középbirtokos nemesség legjobb tulajdonságainak képviselőjét látja s láttatja meg Csányiban, hanem arra is figyelmeztet, hogy Csányiban megvoltak a középbirtokos nemesség tipikus gyengeségei is.

Például az atyafiságos kapcsolatok túlzott előnyben részesítése, ami ki-
ütközött belőle többek között akkor, amikor Horváth Vilmos másod-
alispánt, régi barátját nevezte ki Zala megyébe kormánybiztossá, holott
Horváth nem igen bizonyult méltónak erre a felelős, nehéz tisztségre.
Ilyen eszközökkel Varga elejét veszi annak, hogy az olvasó valami töké-
letes, csak jótulajdonságokkal rendelkező hőst lásson Csányiban. S éppen
ez teszi lehetővé Varga számára azt is, hogy megmutassa, mennyire ki-
magaslott mégis Csányi osztályostársainak sorából. Mert Csányit — mint
Varga megírja — tudták ugyan kedvezőtlenül befolyásolni baráti érzel-
mei, de csak addig, amíg meg nem győződött arról, hogy ezek a haza
érdekeit sértik. S ezért kinevezte ugyan Horváthot kormánybiztossá, de
amint mulasztást tapasztalt nála, azonnal kíméletlenül felelősségre vonta.
(103. l.) Így ébreszt Varga igazán megalapozott tiszteletet Csányi iránt
az olvasóban, mélyebbet, mint amilyent Csányi jótulajdonságainak egy-
oldalú bemutatásával tudott volna felkelteni.

Varga legfőbb ábrázolási módszere az egyes szereplők portréjának
megrajzolásánál is a hősöknek tetteik tükrében történő jellemzése. Ehhez
az alapjában helyes módszerhez azonban túlzott mértékben ragaszkodik,
s ezért egyes olyan főszereplőknek — például Kossuthnak, vagy Jelačić-
nak — az alakja, akiknek a tevékenysége a tárgyalt időszakban nem
összpontosult éppen a népfelkelés köré s akiknek a vonásait éppen ezért
nem lehet kizárólag a népfelkeléssel kapcsolatos események tükrében
bemutatni — némileg elmosódottabb marad könyvében. Természetesen
nem azt hibáztatom, hogy Varga nem kalandozik el könyvének tulajdon-
képeni tárgyától, hanem azt, hogy utalásszerűen is csak alig tesz említést
ezeknek a személyiségeknek a tárgyalt időszakban kifejtett egyéb-
irányú tevékenységéről vagy korábbi cselekedeteikről, fejlődésükről. Ezért
nem alakulhat ki róluk az olvasóban eléggé kerek kép.

Emiatt, de más okokból is legtöbb kifogásom Jelačić szerepének ábrá-
zolása ellen van. Jelačić alakját Varga mértéktelenül felnagyítja;
könyvét olvasva szinte úgy tűnik, mintha Jelačić nem az ellenforradalom
egyik képviselője, hanem egy személyben az egész ellenforradalom meg-
testesítője lett volna. Varga — kissé Károlyi Árpádnak és társainak fel-
fogására emlékeztetve — úgy állítja be, mintha nem Jelačić lett volna
az udvar támogatója, hanem az udvar Jelačićé (74. l.), mintha nem az
udvar utasította volna Jelačićot már 1848 augusztusában Magyarorszá-
g elleni támadásának megindítására, hanem Jelačić maga határozta volna
el a támadást s döntötte volna el ennek időpontját, az udvar pedig csak
1848 szeptemberében hagyta volna jóvá Jelačić lépéseit (9., 73—74. l.).
Pedig ismeretes, hogy Jelačićot osztrák és magyar arisztokraták javas-
latára a bécsi udvar bízta meg 1848 tavaszán a horvátországi Vendée
 megszervezésével, s ismeretes az is, hogy az udvar nem szeptember 4-én
adta áldását Jelačić tevékenységére, hanem — mint ő maga azonnyom-
ban megírta ezt Rajačićnak — már augusztus 26-án utasította a táma-

dásra s már ekkor tudatta vele, hogy rövidesen ki fogják bocsátani azt az igazolására szolgáló királyi kéziratot, amely azután szeptember 4-én csakugyan meg is jelent, Jelačić szerepének felnagyítása alkalmas lehet az udvar és a körülötte tömörülő osztrák és magyar arisztokraták ellenforradalmi szerepének kicsinyítésére. Ehhez képest jelentéktelen hiba de elég szerencsétlen az, hogy Varga a Jelačić által támadásának megkezdésekor közzétett proklamációról úgy beszél, mint amely „a nemzetközi jogszokás által szentesített ultimátumot helyettesítette“ (7. l.), holott Jelačić és Magyarország viszonyát illetően nemzetközi jogszokásokat egyáltalán nem lehet figyelembe venni, mivel Jelačić magyar állampolgár s így közönséges lázadó volt.

Végül nem tartom helyesnek azt a módot, ahogyan Varga Jelačić és a horvát nép viszonyát tárgyalja. Varga azt állítja, hogy a horvátokra Jelačić hazug propagandája egyáltalán nem hatott, hogy csak a kényszer hatására támogatták Jelačićot (74—75. l.), s többször is idézi foglyul ejtett horvát katonák kijelentéseit arról, hogy ők tulajdonképpen semmiféle ellenséges indulattal nem viseltettek soha a magyar nép iránt. Ebben az egy esetben Varga — kivételesen — maga is a sematizmus hibájába esik. Bizonyos, hogy a horvát nép körében számos magyarbarát megnyilvánulás figyelhető meg a forradalom idején, de hogy Horvátországban ekkor mindenki magyarbarát lett volna, ezt nem látom bizonyítottnak. Ha Horvátországban senki sem hallgatott volna Jelačić nacionalista uszítására és valójában senki sem támogatta volna Jelačićot, akkor Jelačić sohasem indulhatott volna rohamra Magyarország ellen. A horvát foglyok magyarbarát kijelentéseit pedig már csak forráskritikai okokból sem lehet teljesértékűeknek tekinteni, hiszen ezek a kijelentések kivétel nélkül mindig a fogságba kerülésük *utáni* időből származnak. Nyilvánvaló, hogy Varga ebben az egy esetben a nacionalizmus elleni harc helyes szándékától vezéreltetve esett maga is a sematizmus hibájába. Nem lett volna szabad azonban megfélemlenie arról, hogy a nacionalizmus ellen nemcsak a magyar nép és a szomszédos népek multbeli baráti kapcsolatainak feltárásával kell harcolnunk, hanem többek között annak feltárásával is, hogy milyen sokat ártott a multban mind a magyar, mind a horvát, mind a többi együttélő népnek az uralkodóosztályaik által kifejtett s bizony sohasem teljesen hatástalan nacionalista agitáció.

Ami Kossuth szerepét illeti: már láthattuk, hogy Varga általában sikeresen védekezik a sematikus ábrázolási mód veszélye ellen, s nem kerül a Kossuthal kapcsolatos és még szélteben-hosszában élő illúziók hatása alá, anélkül, hogy Kossuth érdemeit hibáinak ostromozásával bármiben is kicsinyítené. Egy-két kivételes esetben azonban mégsem tud szabadulni ezektől az illúzióktól. Így például Kossuth alföldi toborzó-körútját értékelve, amikor azt írja, hogy „az alföldi nép *elsősorban* a Kossuthal való találkozás élményének hatására fogott kaszát és kapát hazája megmentésére“ (96. l. A kiemelés tőlem — S. Gy.). Ezzel a meg-

lehetősen elterjedt nézettel vitatkozva, másutt már kimutattam, hogy az alföldi parasztság hangulatában ekkor végbement fordulatnak sokkal mélyebben fekvő okai voltak, amelyeknek a hatását Kossuth személyes varázsa csak erősítette, amelyeket azonban, ha hiányoztak volna, Kossuth személyes fellépése sem pótolhatott volna. Egy másik Kossuth szerepének szépítésére alkalmas helytelen megállapítással pedig a könyv legvégén találkozhatunk, ahol Varga röviden kitekint a Jelačić kiűzése után, a szabadságharc későbbi szakaszaiban lejátszódott népfelkelő-harcokra, s utalva arra, hogy ezek méretei soha többé nem érték el az őszi népfelkelő-harcok méreteit, többek között azt írja: „Ennek okát azonban nem Kossuthban... kell keresni.” (323. l.) Ez az odavetett megállapítás azt a hitet keltheti az olvasóban, hogy Kossuth parasztpolitikai hibái nem jártak különösebben káros következményekkel, pedig a valóságban ezeknek jelentős részük volt abban, hogy a későbbi hónapok során a népfelkelés sikerei alattmaradtak Kossuth várakozásának is.

Igen megbecsülendőeknek tartom azokat az eredményeket, amelyeket Varga Görgey jellemzése terén ér el. Varga nem tesz engedményeket a szellemtörténeti irányzat Görgeyt felmenteni, sőt felfagasztni igyekvő álláspontjának, de a fiatal marxista történészeink — különösen hadtörténészeink — körében eléggé elterjedt, Görgey képének fölöttébb egy-síkú ábrázolásában megmutatkozó hibákat sem veszi át. Hogy Varga mennyire nem tesz engedményeket a reakciós Görgey-felfogásnak, arra csak egy példát: a miklósfalvi haditanácsról szólva, Varga is megírja, hogy egyedül Görgey támogatta Kossuth támadást sürgető véleményét, de ugyanakkor nagyon találóan arra is rámutat, hogy Görgey csak ekkor, Kossuth jelenlétében öltött magára ismét forradalmi mezt, korábban, Kossuthnak a lajmenteni táborba történt megérkezése előtt viszont, „mikor a benyomulás Ausztriába még a siker reményével kecsegtetett”, „egyetlen szava sem volt a tisztikar halogató politikájához” (301—302. l.). Egyszóval Görgeyt Varga is igen negatívan értékeli, de megvilágítja, hogy Görgey, ha tipikus képviselője volt is a középbirtokos nemesség jobb-szárnyának, fölöttébb egyéni úton jutott el a békeparthoz és Világoshoz. Hiba csak abban van, hogy mivel Varga 1848 őszének csupán néhány hetével foglalkozik könyvében s mivel Görgey politikai jellemének leg-alapvetőbb s legelítélendőbb vonásai, amelyek lelke mélyén persze már ekkor is megvoltak, tetteiben ekkor még kevésbé tükröződtek közvetlenül, Varga nem tudja kellő fényben tártatni elének Görgey alakjának egészét, nem tudja legélesebb megvilágításba éppen legtipikusabb jellemvonásait helyezni, azokat, amelyek csak később váltak uralkodókká tevékenységének felszínén is. Varga például hosszan ír arról, hogy Görgey Ozora előtt még bízott a népi tömegekben, még támaszkodni akart rájuk (173—175. l.), — s ezt jól teszi, ezt nem írni meg: sematizmus volna. Csakhogy Görgeyt alapvetően mégsem ez az átmeneti népbarátsága jellemzi, hanem nép-ellenessége. Ezt persze Varga is tudja, s éppen ezért hangsúlyozza is,

hogy Görgey ekkor megfigyelhető népbáratsága csupán átmeneti volt, hogy Görgey ekkor csak félretette a nép iránt táplált megvetését, hogy Görgeyből ekkor „sem hiányzik a népet lebecsülő nemes gögje, ott lapanganak benne mindazok a vonások is, amelyek őt később az árulás útjára sodorták és a szabadságharc belső likvidálóinak egyikévé tették“. Ez azonban nem elegendő. Az olvasó emlékezetében ezek az általános érvényű kijelentések nem lesznek képesek ellensúlyozni azt a sok-sok tény összegezéséből előálló s az általános érvényű kijelentésekkel ellentétben álló képet, amelyet Varga itt is éppoly színesen rajzol meg, mint egyebütt. Ezt csak azoknak a tényeknek nem kevésbé érzékletes előadása ellensúlyozhatná, amelyek a többi ténytől eltérően már ekkor is közvetlenül tükrözik Görgey tipikus, de pillanatnyilag háttérbeszoruló jellemvonásait, az adott esetben népellenességét. Erre azonban Varga nem fordít elég gondot. Pedig milyen szépen igazolhatná általános érvényű megállapításainak helyességét, ha például előadná, hogy ugyanaz a Görgey, aki ezekben a napokban haditörvényszék elé állította az áruló Zichy Ödön grófot s oly sok népbáratságáról szóló kijelentést tett, ugyanekkor hadbírárságot rendelt Zichy Ödön grófnak a népfelkelésben becsülettel részt vevő kálózi jobbágyságot ellen is, ha azok „a kálózi uradalomhoz tartozó ingó vagy ingatlan vagyonban kárt tenni merészelnének“. ⁴ Egy-két ilyen kiegészítéssel teljesen hibátlanra tehetné egyébként minden lényeges vonásában helyes s eddigi ilyenirányú eredményeinkhez mérten jelentős előrehaladást képező Görgey-ábrázolását.

A mellékszereplők portréi közül komolyabb kifogásom egyedül ifj. Pázmándy Dénes ábrázolása ellen van. Pázmándyról ugyanis Varga azt állítja, hogy az országgyűlés megbízásából és a magyar sereg tisztikarának engedelmességre bírása érdekében ment a lajtamenti táborba, ott azonban maga is elfogadta a tisztikar kapituláns álláspontját (293. l.). De a valóságban Pázmándy saját elhatározásából sietett a táborba, bár útjához kikérte az országgyűlés hozzájárulását, s nem a tisztikar körében, hanem már eleve kapituláns álláspontra helyezkedett. Elégge ismeretese az az előző hetek során a táborba küldött levelei, amelyek ha nem is nyíltan, de eredményükben mindenesetre Jelačić üldözésének késleltetését kívánták előidézni.

Ennyit akartam elmondani Varga János munkájának formai vonásairól. Mindezek után — úgy hiszem — értelmetlen volna felvetni azt a kérdést, hogy Varga tanulmánya tudományos avagy népszerű munka-e. Nyilvánvaló ugyanis, hogy olyan tudományos munka, amely a népszerűség megszerzésének minden feltételével rendelkezik. (A népszerűség követelményeinek szempontjából legfeljebb az kifogásolható, hogy — kivált befejező fejezetében — ismertnek tételez fel néhány olyan fogal-

⁴ Görgey Arthur: Eyletem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években I, Bp, 1911, 42–43. 1.

mat és bizonyos előzményeket, amelyek valójában nem lehetnek ismeretesekek a negyvennyolcas magyar forradalom történetében nem különösebben jártas olvasó előtt.) Varga könyve — úgy, ahogy van — kerek cáfolata azoknak a történészeink körében meglehetősen elterjedt nézeteknek, amelyek szerint a tudományos és a népszerű munkákat élesen el kell választanunk egymástól. Varga könyve újabb bizonyítéka annak, hogy egy tudományos munka nem akkor lesz népszerű, ha enged tudományos színvonalából — ebben az esetben legfeljebb rossz lesz —, hanem akkor, ha tartalmát — bármily bonyolult is az — adekvát formában, elvi tisztasággal és sematizmustól mentesen adja elő.

Ezzel végére értem opponensi véleményemnek. A t. Bírálbizottság láthatja, hogy a legapróbb hibákat is a lehető legszigorúbban igyekeztem megbíráltni. Hogy mégis kevésszámú hibára tudtam csak rámutatni, ez — bízást állíthatom — nem az én mulasztásomnak, hanem Varga János elismerésreméltó, jó munkájának tulajdonítható. Éppen ezért teljes meggyőződéssel javasolhatom Varga Jánosnak a történettudomány kandidátusává történő minősítését, egyben azt kívánva jelöltünknek, érjen el a jövőben további sikereket a marxista-leninista tudomány s — ami ezzel azonos — a nép szolgálatában, a mi sokat szenvedett, de végre szebb napok elébe néző népünk szolgálatában, amelyből származik s amelynek hú fiaként mutatkozott be ebben az első önálló munkájában.

Varga János válasza

Kedves elvtársak!

Hálás köszönetemet szeretném tolmácsolni Mérei és Spira elvtársaknak, de a többi hozzászólóknak is. Ezek a hozzászólások azt igazolják, hogy alaposan és részleteiben is vizsgálat alá vették disszertációmát. Mindabból, amit itt elmondottak nem a hivatalos bíráló hangját, hanem az őszinte segítőkészséget éreztem kicsendülni. Egy sor olyan kérdésre irányították rá figyelmemet, amelyeket feltétlenül szem előtt kívánok tartani. Hálás vagyok azért is, mert a téma feldolgozását folytatni szeretném és ennek a munkának során nem egy olyan problémával fogok találkozni, amelynek helyes megoldásához most is iránymutatást kaptam. Az az érzésem, hogy mindketten túlbecsülték munkám értékét, mert magam is tudok néhány olyan dologról, amelyek nem merültek fel ugyan, de amelyekre lenne még csiszolni való. Én magam azokat az eredményeket, amelyeket az elvtársak munkámnak tulajdonítottak, inkább csak a célt többé kevésbé megközelítő kísérletnek tekintem. Ezt a szempontot, ahol lehetséges, a hozzászólásokra adott válaszom során is tekintetbe kívánom venni.

Mindenekelőtt azokat a kérdéseket tekintem át, amelyekben egyet-érték az elvtársakkal, azután azokkal foglalkozom, amelyek megítélésében eltérés van az opponálók között és végül azokra térek ki, amelyekben Mérei és Spira elvtársak nem tudtak meggyőzni állításaim helytelenségéről.

Először is el kell fogadnom Mérei elvtárs bírálatát, amely szerint az általános elvi bevezetés nem pótolhatja a polgári és marxista irodalom kritikájának hiányát. Elismerem, hogy ezt valamivel részletesebben is meg lehetett volna oldani. De csak valamivel, mert fennáll az a nehézség, hogy nem olyan nagyon volt mit bírálni és elemezni, hiszen disszertációm tárgyával eddigi történetírásunk vajmi keveset foglalkozott és legfeljebb egyes odavetett megjegyzéseket lehetne boncolás alá venni.

Jogosnak találok azt is, hogy Spira elvtárs helyteleníti a korábbi marxista történeti irodalom mellőzését. Ebbe a hibába azért estem bele, mert ahol ez lehetséges volt, magukat az eredeti forrásokat tanulmányoztam át. Persze, ez nem menti azt, hogy legalább utalnom kellett volna arra, hogy ezzel, vagy azzal a részletkérdéssel előttem ki foglalkozott és egyes problémákat ki, hogyan oldott meg.

Mérei elvtárs megjegyzése a szöveget zsúfoltá tevő adatokról és idézetekről, melyekre Spira elvtárs is utal, nagyon figyelemreméltó. Benem is már írásközben többször felmerült ez a probléma. Hogy mégis ezt a módszert választottam, annak kettős forrása van. Egyrészt éppen azért mert a téma egészével érdemben még senki sem foglalkozott, minden egyes állításomat adatokkal is igazolni kívántam, hogy a kialakított kép minél realisabb legyen. Másrészt az ember általában is nehezen tud elszakadni a források beszéltetésétől, hát még akkor, ha azok ilyen lelkesítő eredményekkel foglalkoznak. Megtévesztett az is, hogy én az adatok birtokában nem egyszer rajtuk keresztül gondolkodva nem éreztem fársztónak az egyes megszövegezett részeket.

Különösen meg kell köszönnöm Spira elvtársnak, hogy a stilisztikai kérdésekre oly nyomatékkal felhívja a figyelmet. Én magam is igyekeztem erre komoly gondot fordítani, hiszen a magyar történetírás egyik fő követelményének a népi, a magyaros és szabatos stílust tartom, azonban az ember írás közben bizony elég nehezen tud szabadulni a köznapi nyelvben, sőt nem egyszer az irodalomban is elburjánzó helytelenségektől. Annak elhatározása mellett, hogy máskor még jobban fogok vigyázni, engedjék megjegyezmem azt is, hogy mindamellett nem minden olyan szót és kifejezést kívánok száműzni a magyar nyelvből, amelyet Spira elvtárs kiirtásra ítél, mert pl. a bekövetkezik, bevall, lehangol, behoz szavakat, akármennyire is idegen szavak fordításai, szerintem a magyar nyelv, illetőleg az én nyelvérzésem nem érzi idegennek.

El kell ismerni továbbá azt, hogy bizony kicsit lelkiismeretfurdalást érzek Spira elvtárs azon észrevételével kapcsolatban, hogy disszertációm mindössze két ízben merít a nép gondolkodását valóban kifejező népdal-

kincsből. Itt nem azt akarom felhozni melegségemül, hogy az eddigi 48-cal foglalkozó tanulmányok még szűkebb markúak voltak a népdalok felhasználásában, hanem azt, hogy az egyes népdalok hitelességének megállapításával kellő hozzáértés híján nem fáradhattam és ezért választottam azt a megoldást, hogy csupán a kétségtelenül korabeli és hiteles dal-kincsre támaszkodom. Spira elvtárs figyelmeztetését minden esetre meg-szívlelendőnek tartom és esetleges hasonló tárgyú munkámban nem fogom szem elől téveszteni.

A kisebb kérdésekről a következőket:

A Gaspariccsal kapcsolatban észlelt pontatlanság a pongyola fogal-mazás következtében került jelenlegi formájában a szövegbe.

A bécsi forradalommal kapcsolatban hibát pedig az okozta, hogy Engels abból a megjegyzéséből, hogy Ausztriában a polgárság és a burzsoázia szeptemberben elváltak egymástól, nem elég meggondoltan, elhamarko-dott következtetést vontam le, holott e vita előtt is nagyon jól tudtam, hogy az osztrák burzsoázia már 48 nyarán sortűzet nyitott Bécs proletár-jaira. A Duna-Tiszaközi parasztság kezdeményező szerepe azért maradt magyarázatlan, mert bizonyító adatok híján csak vagylagos hipotézisekre építhettem volna. Véleményem szerint a kezdeményezésben szerepe van annak is, hogy e városok népe 48 előtt is lazább földesúri keretek kö-zött élt, így egyrészt a jó király ideológia nem vert benne annyira gyöke-ret, mint pl. a Dunántúl parasztjaiban, másrészt kisebb lévén a földesúr-paraszt ellentét intenzitása, ez sem fékezte oly mértékben a helyzet, a paraszti érdekek és azok védelmének felismerését.

Az ellenforradalmi seregek létszáma valóban többféle változatban is szerepel a disszertációban. Ennek az az oka, hogy olyan, magától az el-lenségétől származó hiteles állománykimutatás, mely erre vonatkozólag a legfontosabb adatokat közölhetné, jelenleg nem áll rendelkezésünkre és ezért csupán az egymással pontosan meg nem egyező magyar források inkább becslésszerű adataira vagyunk hagyatkozva. Ezek szerint Jella-sics haderejének létszáma 41 és 44 ezer között volt. Én azokon a helye-ken, ahol e sereg fogyatkozásáról, pusztulásáról, a népfelkelők akcióiról beszélek, éppen azért, hogy Magyarország népeinek tevékenységéről minél realisabb képet adjak, kivétel nélkül mindenütt az alsó határt te-kintettem mérvadónak. Egyetlen esetben térek el ettől, amikor Jellasics parancsnoksága alatt a Drávát átlépő sereg létszámát említtem. Ennek az a magyarázata, hogy itt az e napokról szóló legrészletesebb és legköz-vetlenebb forrás ugyancsak becslés alapján megállapított eltérő száma-da-tát vettem alapul. Azonban érzékeltetni akarva, hogy ez a szám nem pontos, a többiektől eltérően, amikor kifejezetten 41 ezer emberről, vagy 41 ezer bizonyos hányadáról szólok, itt óvatos formában a következő meg-fogalmazást választottam: a létszám 35 ezer körül mozgott. Belátom azon-ban, hogy a forráskritikának ez a módja nem a legszerencsésebb, mert amint Spira elvtárs véleménye is igazolja, félreértésekre adhat alkalmat.

Az a megállapítás, hogy Jellasics mint bán rendelkezési jogot kapott a határőrvidéki katonaság felett, csakugyan téves. Ilyen formájában nyomdahiabából került a könyvbe. Az eredeti kézirásos szövegben ez állt:

„Jellasics mint bán a polgári hatalom feje lett és mint újonnan kinevezett altábornagy rendelkezési jogot kapott a határőrvidéki katonaság felett“. A „polgári hatalom“-tól a „rendelkezés“ szöveg terjedő szövegrész pontosan egy teljes sort tölt ki, amely kimaradt és ez a korrektúra javítása közben elkerülte figyelmemet.

Egyetértek azzal is, hogy bár a nádor szökéséről is beszélnek, mégis szerencsétlen fogalmazás a nádor békés kiegyezést megkísérelő lépéséről írni, ha nem világlik ki a szövegből, hogy itt tulajdonképpen a nemzet félrevezetéséről van szó. Görgeynek a reguláris és irreguláris seregek elkülönítésére vonatkozó javaslatával kapcsolatban az értékelés megfogalmazása valóban rossz, mert a jelenlegi formulából úgy tűnik ki, mintha a javaslatot én tartanám katonai szempontból kifogástalannak, holott én csupán arra gondoltam, hogy ezt a korabeli hadtudomány, nem utolsósorban az osztrák birodalmi katonai szabályzatok tanították így. Ugyanakkor mikor ezt elismerem, nem vehetem magamra azt a vádat, hogy a marxizmusnak, mint tudománynak az eredményeit lebecsültem volna. Azzal a másik állítólagos bizonyítékkal, amelyet Spira elvtárs ennek igazolására felhoz, másutt foglalkozom.

Mérei elvtársnak arra a megjegyzésére, hogy a marxista történetirodalomban senki sem vélekedett úgy, hogy a parasztság 48 őszén alárendelte osztályérdekeit a függetlenség ügyének, Spira elvtárs válaszolt is azzal, hogy Haraszti Sándor igenis erre az álláspontra helyezkedett, csak hogy ő maga egyrészt azt kifogásolja, hogy nem nevezem meg a nézet képviselőjét — ami valóban hiba —, másrészt pedig Haraszti véleményét megcáfoltnak, elfeledettnek tekinti és ezért az újabb cáfolatot szükségtelennak tartja. En azonban abból kiindulva, hogy az egyetemi hallgatóság körében ma is újra, meg újra felbukkan ez a tévhit, igenis szükségét éreztem annak, hogy e nézetet nemcsak elvileg cáfoljam, hanem ennek ellenkezőjét 48 őszének e célra kitűnően alkalmas eseményein keresztül adatszerűen és ezért sokkal elhíihetőbben bizonyítsam be. Ugyanez a cél vezetett akkor is, mikor hosszasan időztem annál, a maga korában és utána még sokáig sok gyanúsításra alkalmas szolgáltató kérdésnél, hogy Kossuth miért épp Keletre, az Alföld felé ment népfelkelőket toborozni, mert az egyetemen éppen a Kossuthtal szemben ellenséges források hatására e nézet időnként felszínre kerül. Abban egyetértek Spira elvtárssal, hogy a cáfolat esetleg teljesebb is lehetett volna. Azt a körülményt, azonban, hogy Kossuth szeptember 27-én visszatér a fővárosba, a magam részéről nem tartom a cáfolat erősítőjének, mert igaz, hogy visszatért, de újra el is távozott, még mielőtt a veszélyt feloldó pákozdi győzelemről értesülhetett volna.

Sokkal perdöntőbbnek és egyben Kossuth emberi nagyságát jobban

igazolónak tartok egy másik tény, amelyet csak a disszertáció megírása után fedeztem fel és így abba nem is kerülhetett bele. Szeptember 23-án este ugyanis a képviselőház titkos ülést tartott és arról tanácskozott, hogy mitévők legyenek Jellasicssal kapcsolatban. A vélemények nagyjából három részre oszlottak. Az egyik azt kívánta, hogy bocsássanak ki egy proklamációt a néphez, hogy az erőszakkal szemben semmit sem tehetnek, oszoljanak szét, a másik úgy vélekedett, hogy maradjanak együtt és tétlenül engedjék Jellasicstól agyonveretni magukat, legalább nagy-szerű halál jut nekik osztályrészül, és csak a harmadik, kicsi rész kardoskodott amellett, hogy minden erőt megfeszítve, szinte a lehetetlent meg kísérelve készüljenek fel a védelemre. És Kossuth, amint ismeretes, *másnap* reggel első dolgának tekinti, hogy megkísérelje a többség által lehetetlennek tartó védekezést és népfelkelést szervezni indul. Ez a tény, amelyről részben egymást kiegészítve a képviselőház két tagja, Gyulai Lajos — naplójában — és Doboki — Marosvásárhelyhez küldött levelében — számol be (előbbi a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában, utóbbi a Marosvásárhelyi Városi Levéltárban található) nemcsak azt igazolja, hogy mily nagy tudott lenni Kossuth az általános lehangoltság közepette, hanem azt is, hogy a nép felkelése valóban egyik fontos tényezője volt a szeptemberi fordulatnak.

Mérei elvtárs is, Spira elvtárs is, elismeréssel és őszintén, mondhatom *túlzott* elismeréssel nyugtázzák azt a törekvésemet, hogy 48 őszének történeti szereplőit eleven, egymástól eltérő tulajdonságokkal felruházott embereknek igyekeztem ábrázolni. Tudom azt, hogy ez nem mindig és nem mindenben sikerült tökéletesen. Spira elvtárs ezzel részletesen foglalkozott és bőkezű dicsérete mellett egyes személyek rajza ellen komoly kifogásokat is emelt. Magam is tisztában vagyok azzal, amire egyébként Spira elvtárs is utalt, hogy egy ember teljes, minden részletében kidolgozott portréjának ábrázolása szinte a lehetetlenséggel határos akkor, ha erre az ábrázolásra egyrészt csak mellékkérdésként kerül sor, másrészt pedig — és ez a döntő — ha a szerzőnek személyek ábrázolását témájánál fogva csupán életük egy-két, akármennyire is fontos, hónapjainak ke-retei között kell megoldania. Ennek következtében a teljességre én sem tarthattam igényt és meg kellett elégednem azzal, hogy a szereplő egyé-nek olyan tetteire és magatartására, amelyek e két hónapon kívül esnek, csak utalásokat tegyek, ott ahol erre lehetőség nyílt. Tudom azt is, hogy ez is lehetne tökéletesebb, de mégis úgy érzem, hogy *nem* azokon a po-si-tonon, ahol ezt Spira elvtárs hiányolja. Szerinte Jellasics a kötet legpro-blematikusabb alakja, mert szerepe Károlyi Árpád felfogására emlékez-tetve mértéktelenül felnagyítva kapott helyet a könyvben.

Ezzel én nem tudok egyetérteni. Ha valaki elolvassa a Jellasics jel-lemzéséről szóló két oldalt, akkor meggyőződhetik arról, hogy Jellasicsot mindvégig úgy ábrázolom, mint az udvar eszközét, amellett azt is hang-súlyozom, hogy különböző okoknál fogva az ő személye az udvar körül

csoportosuló többi ellenforradalmárnál alkalmasabb volt a reakció terveinek végrehajtására, majd ezeket a különböző okokat elemzem is. Azok az érvek, amelyeket Spira elvtárs állításának igazolására előhoz, nem állják meg a helyüket. Szerinte én Jellasicst tartom az udvar támogatójának és nem fordítva. De beszéljenek helyettem a disszertáció mondatai. Mihelyt Jellasics személye bekapcsolódik az eseményekbe, ezt írom: „A reakció választása nem véletlenül esett Jellasicsra, mikor benne vélte megtalálni terveinek legbiztosabb végrehajtóját.” (73. o.) Természetes, hogy itt az udvarról van szó és azt hiszem senkinek sem lehet kétsége afelől, hogy ez a szövegezés Bécsnek tulajdonítja a kezdeményező szerepet. Közvetlenül ezután Jellasics tavaszi kinevezéséről beszélek, azaz tényekkel támasztom alá állításomat. A kifogásolt 74. oldalon pedig arról írok, hogy Jellasics a horvát népet többek között azzal is igyekezett meggyőztetni, hogy a horvát nemzeti mozgalom vezérének tüntette fel magát és erről a horvát mozgalomról hirdette, hogy az udvar támogatja, ugyanakkor eltitkolta az ellenforradalom valódi céljait. Úgy érzem, hogy ebből, a maga helyén teljesen helytálló megállapításból nem lehet oly messzmenő következtetést levonni, mint ezt Spira elvtárs teszi. Hasonlóképpen soha egyetlen mondattal sem tagadtam, hogy Jellasics már a nyáron az udvar titkos biztatására kezdte meg készülődéseit. Hiszen arról beszélek, hogy Jellasics szeptember elejét „részint kémei, részint az udvar útján szerzett értesülései alapján és a bécsi ellenforradalom biztatására” ítélte alkalmasnak a magyar forradalom széttiprására. (73. lap) A szeptember 4-i leiratról pedig nem azt mondom, amit Spira elvtárs nekem tulajdonít, hanem azt — kérem ellenőrizni —, hogy e leirat már a „nyíl” jóváhagyás volt (9. l.) és hogy benne a „most előre parancs húzódik meg” (74. l.) A kérdéses leiratot tehát én nem a Jellasics és Bécs közti kapcsolat kezdetének, hanem e kapcsolat nyílt elismerésének tekintem és azt hiszem, helyesen. Nem hiszem azt sem, hogy Jellasics személyének részletesebb vizsgálata kisebbitené az osztrák és magyar arisztokrata ellenforradalmárok szerepét. De az nem lehet vitás, hogy a reakciónak a magyar forradalom széttiprását célzó terveiben Jellasics általában az egyik fő, az adott szeptemberi időpontban pedig a legfőbb szerepet kapta. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Jellasics kinevezése mellett elsősorban maguk a magyar ellenforradalmárok: az Apponyiak és Jósikák kardoskodtak a legjobban. Ami a továbbiakat illeti: abban egyetérték, hogy túlzás Jellasicstól szabályos ultimátumot követelni, de ugyanolyan egyoldalú Spira elvtárs megállapítása is, hogy Jellasics magyar állampolgár. Jogilag Jellasics, mint Magyarország társországnak, Horvátországnak lakója és mint a birodalmi hadsereg tisztje, valahol e kettő közt áll. Megszívlelendőnek tartom Spira elvtárs azon megjegyzését, hogy Jellasics magyarellenés propagandájának a horvát népre gyakorolt hatásának nem szentelek elég figyelmet. Azt azonban egy szóval sem állítom, amiért Spira elvtárs megró, hogy t. i. ez a propaganda egyáltalán nem hatott.

Amikor e nacionalista úszítást tárgyalom, illetőleg hatását összegezem, akkor a következőket mondom: „Nem Jellasicson múlt, hogy a horvát nép jelentős tömegeinek megtevesztési kísérlete csődöt mondott.“ (74. l.), Tehát nem tagadom, hogy a horvátok kis részére igen is gyakorolt befolyást. A részletezés mellőzésére két szempont vezetett: egyrészt valóban harcolni akartam a nacionalizmus ellen, másrészt, az, hogy a kárpátukránok mellett az összes nemzetiségek közül éppen a horvát népet tudta legkevesbé ellenünk ingerelni az ellenforradalom.

Hasonlóképpen nem tartom a legszerencsésebbnek azokat a kiragadott idézeteket, amelyek Spira elvtárs szerint azt igazolják, hogy nem mindig tudok szabadulni a Kossuth-tal kapcsolatos illúzióktól. Hivatkozni szeretnék arra, hogy éppen Spira elvtárs követeli meg — jogosan és helyesen — az ismétlődések kikerülését, a terjengősség kiküszöbölését. Ez a magyarázata annak, hogy ott, ahol ezt nem éreztem szükségesnek, mint pl. Kossuth személyénél, óvakodtam a „de“-k, „viszont“-ok és „bár“-ok sztereotíp ismétlésétől, ahol azonban e kérdést összefüggéseiben tárgyalom, egyetlen esetben sem mulasztom el, az összes pro és kontra tényezők felsorolását. Disszertációmban félreérthetetlenül az egész országra kiterjedő érvennyel kimondom, hogy: „a parasztság összes rétegei, tehát mindenek előtt annak a márciusnak eredményei védtek, amely leemelte róluk a feudális kizsákmányolókat igáját, vagy legalább is könnyítette azt. Megéreztek tehát azt a veszedelmet, amely az új Magyarországot és vele együtt március paraszt-vívmányait környékezte.“ (265. l.) Azután arról beszélnek, hogy milyen tényezők hatására érezték meg a parasztok a régi rend visszaállításának veszélyét és ezeket a tényezőket többek között egyrészt Kossuth szemlévében és működésében, másrészt az ellenség pusztításában jelölöm meg. E tényezők súlya azonban nem volt, mert nem is lehetett az ország különböző vidékein egyforma. Mármint a Spira elvtárs által kifogásolt mondat az ellenség dunántúli pusztítása és a dunántúli nép felháborodása leírásának közepén helyezkedik el és a teljes mondat a következőképpen hangzik: „Ha az alföldi nép elsősorban a Kossuth-tal való találkozás élményének hatására fogott kaszát és kapát hazája megmentésére, Dunántúl parasztjai többek között az ellenség garázdálkodásán és meggyűlölésén keresztül döbbsenek rá, hogy mit jelent számukra a haza, miért és ki ellen kell szülőföldjüket oltalmazni.“ (96. l.)

Úgy gondolom, hogy világosan érthető ebből, hogy itt az ország két különböző vidékének abból a szempontból való összehasonlításáról van szó, hogy melyik volt a különféle tényezők közül az a főtényező, amelyik elsősorban ébresztette rá a parasztokat arra, hogy az új rend vívmányait veszély fenyegeti, tehát nem arról, hogy az alföldi nép megmozdulásának okát a jobbágyszabadtól függetlenül Kossuth szuggesztív hatására vezetem vissza.

Többé-kevésbé hasonló a helyzet a másik önkényesen kiszakított idézettel is. Itt először arról beszélnek, hogy a téli gerilla-mozgalom megszer-

vezésében hogyan igyekezett Kossuth az őszi tapasztalatokat hasznosítani. Azután így folytatom: „Igaz, hogy 48 őszéhez hasonló százezreket mozgató népfelkelés Kossuth szervező munkája ellenére sem jött létre többé. Ennek az okát azonban nem Kossuthban, és főleg nem népünknek a szabadságharcból való eltántorodásában kell keresni.“ A lap alján pedig megjegyzem, hogy a téli partizán-mozgalom ismertetése nem tartozik a tanulmány keretei közé. Kézenfekvő tehát, hogy itt mindenképp Kossuth szervező munkájáról és nem parasztpolitikájáról van szó. Egyébként Kossuth olyan hibáin kívül, mint az októberi népfelkelés-romantika, habozás a bécsi proletáriátussal való összefogás kérdésében, stb., a parasztkérdéssel kapcsolatos korlátokra is rámutatott. Nem akarom a disszertáció összes ilyen irányú megjegyzéseit felsorolni, csak kettőre hivatkozom. A 32. lapon pl. hangsúlyozom, hogy „Még Kossuth... sem szakíthatta el azokat a szálakat, amelyek őt osztályához fűzték és ennél fogva nem is lehetett a paraszterdekek legradikálisabb képviselője.“ Az 58. oldalon pedig, mikor a parasztlak Kossuth-szeretetről beszélek, azt írom, hogy Kossuth „ha egyes kérdésekben tévesen is, — a parasztlak szemében az ő kívánságai valóra váltója és megtestesítője volt.“ A fentiekhez hasonló megjegyzések egy sor helyen szerepelnek a disszertációban és ezért nem hiszem, hogy az olvasó olyan végkövetkeztetésre jutna, hogy én Kossuthot teljesen felmentem a parasztkérdés meg nem oldásának következményei alól.

Tisztában vagyok azzal is, hogy az általam adott Görgey-kép távolról sem teljes, nagyvonalakban azonban ezt a képet is helytállónak tartom.

Helytállónak azért, mert Görgey szeptemberi — október elejei szereplésében és tetteiben mégis csak a pozitív objektumok dominálnak, október végétől kezdve azonban mindjobban felszínre kerülnek jellemének és nézetének egyébként túlsúlyban lévő negatívumai. Úgy gondolom, hogy helyesen jártam el, mikor az első esetben éppúgy beszélek Görgey negatívumairól, mint ahogy második esetben sem csak a negatívumokat tartom szem előtt, hanem ekkor is utalok az időnként jelentkező pozitívumokra is, mint amilyen pl. a schwechati csatában való bátor viselkedése. Október elejének Görgeyről is elmondom, hogy bár jogosan — *de alattomban* is áskálódott Moga ellen, hogy Perczel fölébe helyezése mélységesen sértette hiúságát és az egyik oka lett a Perczel és közte állandósuló viszálykodásnak, stb. Hogy nem mondom el többet, mint amennyit az események leírásában beleszőttem, annak egyszerűen az a magyarázata, hogy *e napokból* más olyan tényeket nem ismerek, amelyek a Görgey-képet még plasztikusabbá tehetnék. Ha megfogadnám Spira elvtárs azon javaslatát, hogy vegyem bele a kálóziak ellen rendelt haditörvényszéki vizsgálatot is, akkor történelemhamisítást követnék el. Görgey ugyanis e lépésével sem tett egyebet, mint pontosan végrehajtotta Kossuth ezirányú utasítását, amelyet Kossuth mint teljhatalmú országos biztos szeptember 30-án Kecskemétről küldött neki. Egyébként ezt az utasí-

tást majdnem teljes szövegében közlöm a disszertáció 285. lapján. Az már más kérdés, hogy e rendelet teljesen megegyezett Görgey nézeteivel, de maga az idézet tény, semmiképpen sem használható fel Görgey személyének jellemzéséhez.

Ellenvetést bátoriskodom tenni a Pázmándy alakjára vonatkozó megjegyzésekhez is. Véleményem szerint az, hogy Pázmándy saját maga is akart a táborba menni — amit én is nagyon jól tudok — nincs ellentétben azzal a megállapítással, hogy a Ház a nemzetgyűlés határozatának végrehajtása céljából küldte a táborba. És én ezt hangsúlyozom. Ezzel kapcsolatban a következőket írom a határátlépés kérdésében: „A nemzetgyűlés látszólag mindenben Kossuthot követte. Ezt azonban nem annyira saját meggyőződéséből mint inkább a pesti nép mozgalmának és népfelkelés hatására, valamint Kossuth fellépésére tette. Jellemző, hogy mihelyt a képviselők elkerültek Kossuth befolyása és a nép közvetlen ellenőrzése alól, ingadozásuk, aggodalmaskodásuk, mindjárt megmutatkozott. A legjobb bizonyítékot erre Pázmándy szolgáltatja, ...“ (293. l.). Itt tehát nem arról van szó, hogy Pázmándy gondolkodásában a táborban történt volna döntő fordulat, hanem arról, hogy a meglévő aggodalmaskodás, amelynek nyílt jelentkezését a pesti környezet meggátolta, a táborban nyíltan felszínre kerülhetett. Ezt pedig addig Pázmándynak a táborba küldött leveleiből egyáltalán nem lehet olyan nyíltan kiolvasni, mint a táborból Pestre küldött sorából.

Most rátérek azokra az állításokra, amelyek cáfolatát szükségesnek érzem. Talán az elején mondottakra visszagondolva különösnek tűnik, hogy az érintett kérdések túlnyomó többsége idetartozik. Ennek az oka az lehet, hogy a bírálók esetleg elsiklottak tényleg meglévő hiányosságok felett, ugyanakkor különböző félreértések következtében olyan dolgokat is hibásnak tartanak, amelyek helyességéről én meg vagyok győződve.

Merei elvtárrsal ellentétben én nem látok ellentmondást abban, hogy egyrészt Teleki tisztikarának hazafiatlanságáról írok, másutt pedig arról beszélek, hogy a tisztek nagyobbik, becsületes része ellenezte a visszavonulást. Nem látok ellentmondást, mert az első alkalommal azt állapítom meg, hogy Csányi látta, hogy a tisztikart *egyelőre* nem lehet harcba vinni. Mikor ez történik, a magyar seregek a Dráva és a Balaton déli sarka között állanak, mikor pedig a tisztek nagy része ellenzi a visszavonulást, akkor a magyar sereg már Fehérvárról is visszavonul! Jellasics elől. Ezalatt az eredetileg 8.800 főnyi sereg és természetesen tisztikara is, több mint kétszeresével szaporodott és az új egységek parancsnokai nagyrészt hazaszerető elemek voltak. Másrészt az eltelt két hét alatt sok minden történt, pl. a nép tanúságtétele a szabadságharc mellett, a márciusiak agitációja, stb., amelyek mind éreztetik hatásukat a tisztikarra is. Végül, amit fontossága miatt az elején kellett volna mondanom, a disszertáció szövegének tanúsága szerint sem az első, sem a második esetben, nem a

tisztikar egészéről van szó. Hiszen beszámolok róla, hogy miután a Jellasicsnál járt tiszti-küldöttség azzal ment vissza, hogy a bán nem tud hivatalos királyi parancsot felmutatni, a tisztek egyrésze már a Drávánál kijelentette, hogy ezek után harcolni kíván Jellasiccsal. Másrészt hosszasan beszéltek arról is, hogy közvetlenül Pákozdtól előtt már majdnem kenyértörésre került sor a közkatonák és „a sereg elenyésző töredékét kitévő, de éppen a legfontosabb pozíciókat betöltő császárhű tisztek között.” Ez a látszólagos ellentmondás csak azt jelenti, hogy igyekszem figyelemmel kísérni a társadalom mozgását, másrészt ezt a mozgást nem sematikusan ábrázolom.

Spira elvtársnak az a megállapítása, hogy én kisebbiteni kívánom a pesti nép szerepét, azt hiszem, jóhiszemű elnézésen alapul.

A monográfia oly értelemben foglalkozik ezzel a kérdéssel, azt kívánja megmutatni, hogy a népfelkelésnek egyáltalán milyen szerepe van az önvédelmi harcban. A szeptemberi fordulatra gyakorolt hatását csak mint egyik jelentős vonatkozást tárgyalom, és szó szerint azt mondom, hogy a népfelkelés *meggyorsította és tovább mélyítette a balrafordulás folyamatát*. Itt tehát nem a szeptemberi fordulatról, hanem csupán a népfelkelésnek e fordulatban betöltött funkciójáról van szó. Sőt minden félreértést kerülni akarva, ennél a megállapításnál azonnal megjegyzem a 276. oldalon a következőket: „e tanulmány nem foglalkozik a pesti nép elhatározó kezdeményező és előrelendítő szerepével, — erre nézve lásd Révai tanulmányait — csupán arra kíván rámutatni, hogy az események őszi alakulásában, a jobboldali elemek visszahúzóódásában a népfelkelés is komoly, eddig nem eléggé értékelt szerepet játszott.” Mint ebből kiderül, monográfiámban utalva a marxista történetírás korábbi eredményeire, minden fenntartás nélkül elismerem a pesti nép elhatározó, kezdeményező és előrelendítő szerepét. És egyáltalán nem kívántam elvitatni a munkásoktól a népiélet kezdeményezésének jogát. Sőt nemcsak elismerem, hanem az e kérdéssel foglalkozó két-három oldalon, ahol erre egyáltalán lehetőség kínálkozik, hacsak egy fél mondat is, állandóan igyekszem ezt hangsúlyozni. A népfelkelő parasztokról úgy beszéltem, mint a főváros plebejusainak harcostársairól, utalok arra, hogy a főváros jobboldali elemeit a pesti utca kényszerítette passzivitásba és a végén megint azt szögeztem le, hogy a népfelkelés a pesti plebejus megmozdulások mellett lett a belpolitikai események lendítőkereke és az őszi balrafordulás egyik — tehát egyik — legfontosabb elmélyítője — tehát elmélyítője — és nem alapvető oka.

Spira azt is felrója, hogy a legszegényebb paraszti rétegek aktivitásának okait keresve csak arra mutatok rá, hogy március mitől szabadította meg őket és hogy mit vártak a további eseményektől, azt azonban nem elemzem, hogy konkrétan mit adott nekik a forradalom. És itt Spira elvtárs, mintegy pótolva az én mulasztásomat, ilyen szempontból döntő eredményként a robotrendszer felszámolásával előálló

kedvező kereseti lehetőséget jelöli meg. Abban egyetérttek Spira elvtársal, hogy nem ártott volna ezt is felemlíteni, hiszen egyes vidékeken, bár távolról sem és csak általánosan, minimális mértékben emelkedtek a munkabérek, azt azonban, hogy a jobb kereseti lehetőség döntő mértékben befolyásolta volna a szegény elemek magatartását, nem tartom elfogadhatónak. Mégpedig azért nem, mert ez a tényező elsősorban csak mint lehetőség, csak mint távolabbi perspektíva jelentkezett és nem úgy jelent meg a parasztok tudatában, mint a márciusi forradalommal egybekapcsolt gyakorlati tapasztalat. Közismert tény, hogy az áruteremelő birtokos osztály nem utolsó sorban azért műveltette birtokát robotosokkal, a robotrendszer káros voltának felismerése ellenére is, mert ennek a felváltásához nem volt elegendő tőkéje. Ez a tőkeszegénység nem szűnhetett meg egycsapásra a forradalom bekövetkezésével, tehát nem vezethetett azonnal bérmunkások tömeges alkalmazására és a munkabérek számottevő emelésére. Másrészt a robotrendszeren belül — éppen a majorsági gazdálkodás elmaradt technikája miatt — országosan az ígásrobot volt a fontosabb, ennek pótlására viszont a volt földesurak épp a legszegényebb rétegek munkaerejét nem vették igénybe, hiszen nekik sem lett hirtelen igaerejük. Maradt tehát egyedül a kétkező munkával is elvégezhető munkák kérdése. Itt azonban két dolgot feltétlenül figyelembe kell venni. Az egyik az, hogy ezeknek jelentős részét már a forradalom előtt is részesmunka és kisebbik részben bérmunka formájában ezek a szegényebb rétegek végezték, mint pl. az aratást, cséplést, vagy szőlőművelést, tehát ebben a vonatkozásban ez semmiképpen sem jelenthetett óriási különbséget a megelőző helyzethez képest. A másik szempont pedig az, hogy éppen az Alföld és a Dunántúl volt az a két terület, amelyen nem az alacsony népsűrűség, hanem egyéb — most nem tárgyalható okok miatt — a munkaerő kereslet és kínálat viszonyában már a forradalom előtt is inkább a keresleten volt a hangsúly és esztendőről-esztendőre a Felvidék és részben Erdély szegényparasztjai vándoroltak ezekre a vidékekre és találtak itt munkát. Elég itt csak a kolera-felkelés kirobbanásával kapcsolatos körülményekre utalni. Ez pedig nem magyarázható egyoldalúan azzal, hogy mindez a helyi munkabérek letörése miatt volt általános, hanem nem utolsósorban azzal, hogy a helyi munkaerő egyébként sem bizonyult elégségesnek a különböző munkák ellátásához. Végül — amint ezt az adatok vitathatatlanul igazolják — a robot megszüntetésével nemcsak a házas és a házatlan szellérek eddig robotba ölt munkaideje szabadult fel, hanem a középső paraszt rétegeké is, amelyek a felszabadult munkaerőnek nem csekély részét már maguk is bér-, illetőleg részes vagy hányados munkára fordíthatták. Tehát a jobbágyfelszabadítással nemcsak a munkaerőkereslet nőtt meg, hanem bizonyos értelemben a munkaerőkínálat is. Ha mindezekhez még azt is hozzávesszük, hogy egyfelől a volt úrbéres falvakban a végső computus, azaz elszámolás legtöbb esetben csak a nyár elején történt meg vagy akkor sem, tehát a földesúr addig a hátralékos robot

behajtásával kísérletezhetett, másfelől pedig a források tanúsága szerint a napszámberék növelése helyett nem egy földesúr majorságai jelentős részét nem egyszer maguknak a volt úrbéreseknek igyekezett rész-munkába kiadni, akkor feltétlenül arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az áprilistól szeptemberig terjedő három hónap kevés volt ahhoz, hogy a változás későbbi következményeit előre látni nem tudó zsellér és napszámos elemek nagyobb számban felismerjék és március eredményének könyveljék el a kereseti lehetőségek eljövendő megjavulását. Ez egyuttal azt is jelenti, hogy ez a felismerés — amely szerintem nem volt — nem is lehetett szegényebb rétegek aktivitásának számottevő forrása. Az aktivitás alapjának továbbra is változatlanul azt tartom, amire disszertáciomban hivatkoztam: részben azt, hogy az áprilisi törvények a zselléreket és napszámosokat is megszabadították az úri szék-től, a cenzustól, a 18 vagy 12 napi robottól, a papi tizedtől, a kereszténypénztől stb., részben pedig azt, hogy e nincstelen szegényeknek egyfelől kevesebb a vesztenivalójuk, másfelől viszont e kevesebb pusztulása, pl. házuk lerombolása jobban földre sújtja őket, mint az anyagilag tehetősebbeket, hasonló értékük elvesztése, mindez egyúttal véremerészebbé és elszántabbá teszi őket, végül: ők többet remélhetnek a forradalom győzelmétől.

A továbbiakban Spira elvtárs kifogásolja, hogy Kossuth Hírlapjának cikkei úgy kezelem, mint amelyek Kossuth gondolkodását tükrözik. Ezzel kapcsolatban csak arra szeretnék utalni, hogy a 11. lapon én magam hangsúlyozom, hogy e cikkek nem közvetlenül Kossuthtól származnak, ugyanakkor azt is állítom, hogy mivel lapjának egy-egy vezércikkét alkotják, arra vallanak, hogy Kossuth azonosította magát velük. Igaz, hogy Kossuth valóban nem ért rá irányítóan beleavatkozni a szerkesztőségi munkálatokba, azt azonban semmiképpen sem merném feltételezni, hogy saját újságjának példányait, ha nem a nyomás előtt, akkor a nyomás után, át ne futotta volna, különösen ez esetben, hiszen e Spira elvtárs által kifogásolt cikkek éppen az egyik legfontosabb problémával; a parasztkérdéssel foglalkoznak. Ugyanakkor mit látunk? Azt, hogy e cikkek nem egyetlen esetben feszegetik a problémát, hanem ugyanabban a szellemben foglalkoznak vele *heteken keresztül*. — Hihetetlennek tartom, hogy Kossuth heteken át ne nézett volna bele saját újságjába, de ugyanúgy elképzelhetetlennek tekintem azt is, hogy a saját neve alatt megjelenő lapban hosszú időn keresztül megtűri volna saját nézeteivel ellentétes közleményeket.

Nem látom azt sem aggasztónak, hogy 48-as parasztságunk többsége hangulatának és érzelmeinek illusztrálására olyan, sajtóban megjelent leveleket, egészen pontosan négy levelet is felhasználók, amelyekről 100 százalékos bizonyossággal nem állapítható meg, hogy azokat valóban parasztok vetették papírra. Nem látom aggasztónak nemcsak azért, mert a pusztán gyanún kívül a legkisebb bizonyíték sincs ennek az ellenkezőjére, hanem elsősorban és mindenekelőtt azért nem, mert e

levelekben tükröződő gondolatvilág pontosan megegyezik azzal, amelyről a polgári és katonai apparátus tagjainak egyáltalán nem nyilvánosságra és nem agitációs eszköznek szánt jelentései beszámolnak és amelyet a Spira elvtárs által helyesen oly nagyra értékelt népdalok bemutatnak. Ezzel kapcsolatos mondanivalómat a könyvben nem egyedül, sőt nem is elsősorban problematikusnak állított levelekre, hanem a lényegileg velük teljesen egyező, fentebb említett forrásokra alapozom és e kérdéses leveleket mintegy kiegészítő illusztrációként használom fel.

Kissé túlzásnak tartom azt a beállítást, mintha én a 100 tagú küldöttséget már szeptember 4-én Bécsben levőnek tekinteném. Az a jelképes kifejezés, hogy a nemzetgyűlés küldöttsége Bécsben kilincsel, mikor a kormánybiztosok teljhatalmáról kirobbant vita folyt, csak arra akar utalni; hogyne fordult volna szembe a többség e javaslattal, hiszen már elhatározott tény volt, hogy a képviselőház az udvarral való egyezkedés céljából Bécsbe küldi ki az említett küldöttséget. Az 57. oldalon félreérthetetlenül leírom, hogy a 100-as küldöttség sikertelen kísérletezése az udvarnál szeptember 9-én történt. Ugyancsak erőltetettnek érzem az 500 vasúti munkással kapcsolatos megjegyzést. Egy szóval sem állítom azt, hogy ez az ötszáz vasutas nem tartozott Vasvári csapatába. De ha már olyan igénnyel lépünk fel, hogy a csupán lábjegyzetben és csupán dokumentációra szánt és éppen ezért csak kiragadott felhasznált adatokban jelzett személyek szereplése alakulását is végigkísérjük, akkor Spira elvtárs megállapítása is korrekcióra szorul. Ezek a munkások ugyanis eredetileg nem Vasvári csapatába léptek be, csak pár nappal később kerültek az ő parancsnoksága alatt álló önkéntesek közé. A közölt adatokkal kapcsolatban én pedig minden egyes esetben az első jelentkezést vettem alapul és nem tekintettem feladatomnak, hogy a kérdéses személyeket további útfeljárásig kísérjem.

Az a véleményem, hogy Spira elvtárs egyoldalúan ítél akkor, amikor egyrészt tagadja, hogy a szeptember elején lejátszódó események, mindenek előtt a politikai élet balratolódásának folyamata, nem sietették az udvar fegyveres beavatkozását, másrészt pedig a támadás megindulásának okát a Batthyány-kormány kompromisszumos politikájában látja. Állítását azzal indokolja, hogy már a szeptember eleji határozatok előtt elintézett ügy volt Magyarország megrohanása. Egyrészt én ennek az ellenkezőjét sehol sem állítom, másrészt a forrásanyagok egész sora bizonyítja azt, hogy a magyar forradalom fegyveres elfojtásának elhátározása már hónapokkal előbb megszületett, még mielőtt Batthyányék megalkuvó politikája az udvarra bármilyen befolyást gyakorolhatott volna. Köztudomású, hogy az ellenforradalmi szervezkedés már a forradalom első heteiben megindult és a kormány megegyezési törekvései csak *bátorították* a reakciót, csak időt engedtek neki és arra ösztönözték, hogy e hónapokat a szervezkedésre használja fel. Az csak természetes, hogy a kormánypolitikát ezért elítéljük. Viszont a politikai élet fokozódó balratolódása többek között kétségtelenül siettette a támadás megindí-

tását. Mi sem igazolja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy Jellasic úgy lépte át a Drávát, hogy a parancsnoksága alá tartozó csapatok mindegyike még nem is volt elindítható állapotban. Továbbá szeptember elejének eseményeit disszertáciomban csak egyik és nem egyetlen siettető tényezőnek tartom, azután meg azt hangsúlyozom, hogy ez a balratolódás azért idegesítette az udvart, mert a kompromisszumus politikának, tehát a felkészülés idejének a lejártát jelentette, végül az augusztus végi és szeptemberi eseményeket nemcsak mint siettető, hanem még inkább, még a reakció aggodalmait utólag igazoló tényezőknek tüntetem fel.

Hasonlóképpen nem nyerte meg Spira elvtárs tetszését az sem, hogy a monográfiában egészen más kérdéssel kapcsolatban említést teszek arról, hogy a parasztság felbomlási folyamata milyen fokra ért 1848-ban, mert szerinte a parasztság felbomlása csak a jobbágyfelszabadítás után mehetett végbe. Azzal egyetértek Spira elvtárssal, hogy a felbomlás szélesebb síkon és viszonylag rövid idő alatt valóban a kapitalizmus időszakában tette meg fejlődési folyamatának nagyobbik és döntő szakaszát, de én ezt nem tagadtam a monográfiában sem. Azt a nézetet azonban, hogy a folyamat nem indult meg a forradalom előtt nem tudom elfogadni. Spira elvtárs nyilván arra gondol, hogy 48 előtt csupán a parasztság differenciálódása ment végbe, bomlásának megindulása azonban nem. Arra nincsen idő, hogy a kérdés részleges taglalásába bocsátkozzam. Egy-két általam döntőnek vélt cáfolatot azoban szeretnék feleleltetni. Mindenek előtt a differenciálódás és a felbomlás között nincs áthatolhatatlan fal. Sem a differenciálódás végpontját, sem a felbomlás kezdőpontját nem lehet egyetlen dátumhoz kötni, mert ha ezt tennénk, akkor a vulgarizmus hibájában esnénk.

Ugyanakkor senki sem tagadja azt, hogy a kapitalizmus osztályai már a feudalizmus méhében, a feudalizmus felbomlásának időszakában születnek meg, hiszen ez elkerülhetetlenül szükséges a polgári forradalom megérlelődéséhez. A feudalizmus bomlása viszont a termelési viszonyok területén többek között a feudális társadalom egyes osztályainak a bomlását és újak létrejöttét jelenti. Ez tehát jelenti a parasztság, mint a feudalizmus egyik alapvető osztálya bomlásának a kezdeteit is. Ezt a folyamatot — most már csak a parasztságot tartva szem előtt — semmiképpen sem szabad arra korlátozni, hogy a kialakuló iparos és kereskedő elemek, értelmiségiek, de méginkább a városi proletárok számbelileg egyre gyarapodó rétegei jönnek a parasztságból, hanem meg kell vizsgálni azt is, hogy a továbbra is úrbéres kötelekben megmaradó rétegek, vagy legalább is e rétegek egyes csoportjai között nem jön-e létre olyan viszony, amely nem feudális jellegű és amelyben az egyik termelőeszközökkel rendelkező csoport a másik, termelőeszközöket nem bíró csoportot a gazdasági kényszer segítségével kizsákmányolja. Ha most a reformkort ilyen szempontból vizsgáljuk, akkor meggyőződhetünk róla,

hogy ilyen viszony helyenként változó mértékben többé-kevésbé állandósul a parasztság egyes csoportjai között, még ha összehasonlíthatatlanul kisebb számszerű arányban is, mint a kapitalizmus virágzása idején. Elég, ha a reformkori basaparasztokra és paraszti pusztabérlőkre, az állandó alkalmazottakat tartó gazdag parasztokra vagy a paraszttársaiknál napszámos munkát vállaló zsellérekre, természetük betakarítását részes munkába kiadó telkes parasztokra utalok. Éppen ezért az nyilván több, mint pusztá differenciálódás. Azt sem tagadhatja senki, hogy az osztályharc is megjelenik a falun belül. Elég az úriszék és a jobbágyinstanciák ilyen természetű anyagára gondolni. Lenin Kautskyt idézve rámutat, hogy „az osztályellentét behatol a faluba... megbontja a régi összhangot és érdekközösséget”. Eddig Kautsky. Lenin mindehhez nyomtatékosan hozzáfűzi 1909-ben: „ez a folyamat már a középkorban elkezdődött és még ma sem zárult le véglegesen”. (Lenin: Az agrárkérdésről. I. 11. c.) Az igaz, hogy valamennyi parasztrétegre a feudalizmus átfogó vasabroncsa feszült és ezért nem is beszélhetünk a parasztság különböző osztályairól, de az is tagadhatatlan, hogy ezen az osztályon belül már a feudalizmus időszakában az egyik réteg egyre több burzsoá vonással, a másik, nagyobb réteg pedig egyre több proletár vonással telítődik. A feudalizmus ezt a folyamatot lassítja, de megindulását nem gátolja, egy meghatározott *fejlődési fokon* azonban valóban állít eléje leküzdhetetlen akadályokat. Ezen a fokon azonban a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának egyéb területeken is bekövetkezett meg bomlása miatt történelmi szükségszerűségként kitör a forradalom, amely a további és most már összehasonlíthatatlanul gyorsabb bomlásnak nyit szabad utat. Ezek után úgy vélem, hogy nem tévedtem, amikor a felbomlást 1848-cal kapcsolatosan, persze nem befejezett tényként, hanem úgy említem, mint olyan folyamatot, amely ez időre fejlődésének egy bizonyos fokára ért el.

Nem tudom elfogadni azt a bírálatot sem, amely szerint kritikátlanul átveszem a kortársaknak azt a véleményét, hogy a Lamberg fölött tartott népitétel nemtudása szerencse volt, mert biztosította a sereg különböző alkatrészeinek együttműködését. Ezt a megállapítást én magam helytállónak tartom. Abból a bekezdésből ugyanis, amelyik ezzel a kérdéssel foglalkozik, világosan kiderül, hogy itt nem a közkatona-ság, hanem a tisztikar egy bizonyos részének állásfoglalásáról van szó, hiszen elmondom, hogy azon tisztek körében, akiknek a pesti esemény tudomására jutott, zavar keletkezett és közülük nem egy a sereg elhagyására gondolt, mások pedig nyíltan kijelentették, hogy ők „nem fognak orgyilkosok ügyéért harcolni”. Ez az állásfoglalás nem utolsó sorban azért maradt elszigetelt a még mindig szép számmal jelenlévő aulikus tisztek között, mert a többi császárhű tiszt nem szerzett tudomást a pesti nép tettéről. A különböző seregrészek összeműködése pedig a csata alatt nagyrészt azon múlt, hogy a hadműveleteket irányító tisztek képessé-

geik és jóakaratok teljes latbavetésével vezetik-e katonáikat. Képzeljük csak el, hogy milyen hatással lehetett volna a tisztikar nyílt két táborra szakadása abban a kritikus pillanatban, helyzetben, mikor alig pár perc múlva megindult Jellasics támadása. A viszályfelidézőkkel való leszámolást a harcvágytól égő katonaság sem tudta volna azonnal foganatosítani anélkül, hogy ne veszélyeztette volna a győzelmet Jellasics felett.

A következő kérdéscsoport, amellyel kapcsolatban Spira elvtársnak elnézését kérve, ugyancsak kénytelen vagyok ellentmondani, a középnemesség szerepe, Görgeyhez való viszonya és így tovább. Szeretném ezt a problémát minden összefüggése ellenére is három kérdésre osztani.

Az első: végbement-e a középnemességben belül 1848 őszén egy jobboldali irányú eltolódás vagy sem. Spira elvtárs a problémát végsőkéig kiélezve, úgy fogalmazta meg, hogy az én beállításom szerint a közép-nemesség zöme már november—decemberben békepárti álláspontra súlylyedt. Szerinte viszont a közép-nemesség zöme csak 1849 márciusában sorakozott fel a békepárt jelszavai mögött és csak akkor szánta el magát a néptömegekkel kötött szövetség felbontására. Állításának második felével kapcsolatban azt szeretném megjegyezni, hogy véleményem szerint március táján nem a közép-nemesség és a nép szövetségének felbomlása történt meg, mert e kettő viszonyában ez időben semmi olyan lényeges változás nem ment végbe, amely már novemberben ne mutatkozott volna, hanem március—áprilisban a nemzeti egységfront másik nagyon fontos tényezőjének, Kossuth és a baloldal szövetségének széthullása következett be. Itt tehát az a benyomásom, hogy Spira elvtárs a közép-nemesség és a nép szövetségét a nemzeti egységfront *egészével* azonosítja, pedig a nemzeti egységfront többet foglal magában, mint a közép-nemesség és a nép szövetségét. Állítása első részéről pedig mindenekelőtt annyit, hogy szerintem a békepárti álláspont — amelyet egyébként én ennyire élesen nem is fogalmaztam meg — nem keverhető össze, nem azonosítható azzal a kérdéssel, hogy a közép-nemesség mikor sorakozik fel a békepárt jelszavai mögött. Az álláspont gondolati kialakulását különböző okok miatt nem követi azonnal és határozottan céltudatos és főleg nem követi könnyebben leleplezhető tett. A kifogásolt helyeken én pedig kifejezetten azt írom, hogy a jelzett időtől kezdve a többség *gondolkozásában* állt be változás, valamint azt, hogy a közép-nemesség *egyre* nagyobb tömegeinek lett vezérgondolata egy tűrhető kompromisszummal befejezni a háborút. Tehát november—decemberben elsősorban a *gondolat* kialakulásáról beszélek, másrészt csak a békepárti álláspont kialakulásának *folyamatáról* és nem teljesen kialakult álláspontról van szó. Másrészt én a változást természetesen a közvetlenül megelőző szeptember—októberi helyzethez viszonyítva értem. Hiszen a közép-nemesség körében Andics elvtársnő megállapítása szerint (Kossuth emlékkönyv, II. kötet, 80. old.) már 1848 nyarán volt fokozatos jobbratolódás, de Jellasics betörése ezt nemcsak megakasztotta, ha-

nem a középnemesség nagy többségét ellenállásra is készítette. Ugyanakkor minden jel arra vall, hogy a veszély ideiglenes megszűntével ez a jobbratolódás egyre erőteljesebben fokozódott. Az általam is idézett példákon kívül elég anyagot szolgáltatnak erre a családi levéltárak magánlevelei, valamint e kor szereplőinek emlékiratai. Hogy a gondolatot miért nem követte azonnal tett, arra említett csak Andics elvtársnő mutat rá (uo. 81. old.), amikor Kazinczy Gábort idézve megállapítja, hogy „a pesti scénák voltak azok, amelyek befolyása alatt október—decemberben, valamint sehol úgy a képviselőházban, a mérséklés emberei szorosan értelmezett pártot nem alakítanak“. Mihelyt azonban nem sötétlett mögöttük a pesti scénák veszélye, amint Kovács Lajos írja: „Debrecenben azonnal és csodálkozva láttuk, hogy milyen sokan vagyunk hasonló gondolkodásúak“. Pedig ő csak a Debrecenbe elmenőket tartja számon. De vajon a Debrecenbe elmenni nem hajlandó nagyszámú képviselőcsoport, amelynek 80 százaléka középbirtokosokból állt, vajon nem a szabadságharc ügyének fordított az első alkalommal hátát és fejezte ki most már békevágyát? És vajon a nagyrészt megyei nemesekből álló országgyűlés nem tudta-e rávenni Kossuthot és a baloldalt, hogy december végén egyezkedő küldöttséget menesszenek Windischgrätzhez? Ha a képviselőknek csak kisebbik részét foglalkoztatta volna ez a gondolat, akkor Kossuthéknak nem lett volna szükségük arra, hogy az egyezkedés lehetetlenségét a gyakorlatban bizonyítsák be. Mindezek pedig azt igazolják, hogy a békepárti álláspont igenis már 1848 végére kialakult és Debrecenben a különféle kedvező körülmények miatt csak tettekre, vagy tett, kísérletekre váltódott fel.

A másik a fentivel összefüggő kérdés, hogy vajon Görgey a középnemesség zömének tipikus képviselője-e vagy sem. Ezzel kapcsolatban csak utalni szeretnék arra, amit Görgeyről írok. Egyrészt rámutatok arra, hogy Görgey magatartásában beállott változás azonos irányú a középnemesség nézeteiben bekövetkező változással, másrészt annak hangsúlyozása mellett, hogy e változás utólag rekonstruálva, Görgeynél nyilvánult meg a legvilágosabban, hosszasan tárgyalom azt is, hogy Görgey gondolatvilágát mennyire tarkítják a részben foglalkozásából és pozíciójából, részben pedig jelleméből fakadó egyéni vonások. Mindebből következik, hogy én Görgeyt éppen a forradalomhoz és szabadságharchoz való viszonya alapján a középnemesség tipikus képviselőjének, ezen belül pedig a középnemesség különböző szempontok alapján elkülönülő típusai egyikének, mégpedig olyan típusának tartom, amely típushoz viszonylag kevés személy tartozik.

Harmadszor a nemesség idealizálásának nyomaira vonatkozó megjegyzésekkel kívánok foglalkozni. Spira elvtárs más vonatkozásban stílusom egyik szépséghibájaként említette, hogy a disszertációban itt-ott ismétlődések találhatók. Sajnos, egy-két esetben minden igekezezetem ellenére beleestem e hibába és hálás vagyok Spira elvtársnak, hogy erre

felhívta a figyelmemet. Más kérdésekkel kapcsolatban viszont sikerült ezt a hibát elkerülni. Most azonban éppen ez a körülmény ad okot félreértésekre és teremti azt a helyzetet, hogy egyfelől a nemesség szektáriánus megítélésének, másfelől pedig idealizálásának vádját vetik a szememre. Ezt a vádat azonban nem érzem indokoltnak. Valahányszor szó esik a közép-nemesség magatartásáról, ez mindig más szempont alapján történik, s éppen ezért szükségtelennek találtam, hogy újból és újból felsoroljam mindazokat az okokat, amelyek a közép-nemességet a szeptemberi fordulatra készítették. Mindjárt a 22. oldalon, mikor azt tárgyalom, hogy miért lépett előre a képviselőház a paraszt-kérdésben, a következőket írom: a nemesség körében „egyre nagyobb tért hódított az a felfogás, hogy a nemesség érdekeit is szolgáló márciusi vívmányok biztosításának újabb osztályprivilegiumokról való lemondás az ára. A rágaszkodás 1848 márciusához viszont egyet jelentett a haza függetlenségének védelmével. A 48-as köznemesség kétségtelen nagy érdeme, hogy szeptemberben zömével ezt az utat választotta. Ebben a veszély fokozódása mellett a parasztkövetelések megerősödése is szerepet játszott. Így aztán naponként nőtt azoknak a száma, akikben a hazaszeretet egyidőre felülkerekedett a privilégium féltésén és az események kimenetelétől való rettegésén.” Azt hiszem, hogy ebben világosan benne van az, amit a nemességnek a népfelkelésekhez való viszonya összegezéséül feleslegesnek tartottam megismételni, hogy t. i. egyáltalán nem anyagi alapoktól független hazaszeretetről van szó, hanem bizonyos anyagi érdekek védelme egybeesik a haza védelmével és a haza szeretete itt egyúttal ezen anyagi érdekek szeretetét is jelenti és a nép nyomása ezért lendíthette viszonylag könnyen előre a közép-nemesség zömét. A másik kifogásolt esetben pedig nem arról van szó, hogy a képviselőház általában miért tolódott balra, hanem arról, hogy a már balraforduló képviselőház miért meri a megyei uraknál könnyebben rászánni magát arra, hogy a parasztok mozgósítását használja fel az ellenforradalom kivédésére. Amint már az előbb kifejtettem, a szeptemberi fordulat egyik leglényegesebb okának én is a pesti nép megmozdulásait tartom. Nem akarom tehát most az elmondottakat ismételni, nem szeretném citálni azt a számtalan helyet sem, ahol általában az alsó tömegek nyomásáról beszélek. De hadd idézzem azt a mondatot, amelyet a képviselőház szeptemberi magatartásának vázlatos — hiszen a részletezés nem lehetett feladatom — áttekintésekor írok: „A szeptemberi balratolódáshoz a pesti nép megújuló mozgalmi mellett nagyban hozzájárult az is, hogy a nemzetgyűlés többsége egyre inkább meggyőződött a békés kiegyezés — Jellasicsról van szó — lehetetlenségéről.” (57. old.) Nem hiszem, hogy kétségbe lehetne vonni, hogy az események alakulásában nem tulajdonítok a pesti népnek döntő befolyást, csak szükségtelennek éreztem és érzem ma is, hogy ezt az általánosan ismert és elismert tényt mindannyiszor hangoztassam, vala-

hányszor valamilyen formában és valamivel kapcsolatban a szeptemberi fordulatról szó esik.

Spira elvtárs hiányolja, hogy az értelmiség tárgyalásánál elfeledkezem arról, hogy az értelmiség a forradalom győzelmétől eszméi szabad terjesztését várta. Én azonban ezt nem hagytam figyelmen kívül, hiszen a Spira elvtárs által is idézett szabadabb mozgás kézenfekvően nem szabad költözésre vagy más effélére vonatkozik, hanem a szellem és gondolat szabadságára. Ami a schwechati kudarcra, a magyarok oldaláról mutatkozó hibákkal kapcsolatos kérdéseket illeti, először azt kell megjegyezmem, hogy ha csak a Spira elvtárs által idézett két mondatot olvassuk el, akkor a fogalmazás valóban szerencsétlenné tűnik. Ha azonban nem ragadjuk ki őket összefüggéseikből, akkor egészen más kép alakul ki előttünk. Az idézet előtt álló mondat ugyanis így hangzik: „A csata szerencsétlen kimenetele döntő mértékben szükségszerű következménye volt az Ausztriába való behatolás katonai és politikai előkészítetlenségnek.” A Spira-féle idézet után pedig a következő mondat áll: „A magyar sereg 1848 októberében még nem volt olyan állapotban, hogy hosszabb külföldi háborút vállalhatott volna. Csakhogy az adott időben az erőviszonyok alakulása rövid hadjáratot is eredménnyel kecsegtetett.” Ebből tehát kiderül, hogy nem tartom eleve eldöntöttnek a csata kimenetelét, másrészt általában sem ítélem eleve bukásra a forradalom erőit, de általában igenis kétségesnek tartom azt, hogy *külföldi* támadó hadjáratban — márpedig az én megállapításom a szöveg szerint erre vonatkozik — egy szervezetlen, gyakorlatlan és felszereletlen irreguláris sereg erőfölénnyel rendelkező ellenséggel szemben győzelmet arasson. Erre a történelem csak elvétve tud példát szolgáltatni. Ugyanakkor ezt a megállapítást nem kizárólagos érvennyel teszem, hiszen rögtön utána arról írok, hogy bizonyos feltételek mellett a szervezetlen és csak úgy, ahogy felszerelt magyar sereg is győzhetett volna. Mégegyszer hangsúlyozom, hogy itt külföldi hadjáratról és nem egy belső forradalmi mozgalomról az uralkodó osztály elleni felkeléséről van szó. Ezzel kapcsolatosan Spira elvtárs kifogásolja azt is, hogy nem utalok a kedvező körülményekre. Ezzel megint csak nem érthetek egyet, hiszen oldalakon keresztül írok a magyar sereg lelkesedéséről, itt pedig külön is utalok a magyar sereg forradalmi lendületére, igaz, hogy valamivel előbb, talán túlságosan is részletesen foglalkozom a magyarországi hadjáratban résztvevő Jellasics-féle katonák demoralizálódásával, Bécs népéről pedig ugyancsak itt jegyzem meg, hogy felkelésüket nem utolsó sorban a magyarok érdekében robbantották ki, és hogy a felkelő nép, vezetőivel ellentétben, egyértelműleg a magyarokkal való összefogás mellett kötötte le magát.

Nem eléggé megalapozott Spira elvtársnak az a véleménye sem, hogy én nem foglalkozom a reguláris és irreguláris alakulatok együttműködésének és egyöntetű irányításának kérdésével. Az igaz, hogy az

ősi népfelkelés tanulságainak összegezésénél erről nem beszélek, de korántsem feledékenységből, hanem azért, mert ez az összefoglalás az ősi mozgalomnak egyrészt az eredményeit summázza, másrészt azokat a hibákat, amelyeket csak a népfelkelés folyamán vagy utána ismer-tek fel világosan. Az egyöntetű irányítás, a reguláris és irreguláris egy-ségek összeműködésének szükségességét már a népfelkelés megszerve-zése előtt tudták és látták. A disszertációból sok helyről hozhatnék fel erre példát, de a rövidség kedvéért engedjék meg az elvtársak, hogy csupán egyetlen idézetet mutassak be. Az 55. lapon a következőket írom: „Kossuth a hadműveletekben kétségtelenül a reguláris seregnek ítéli az elsőbbséget, viszont az ellenfél megsemmisítéséhez elengedhe-tetlennek tartja a katonaság támogatását a népfelkelők részéről, de ugyanakkor hirdeti a haderő és népfelkelés együttműködését, had-műveleteik egybehangolását is.“ Hogy pedig a tárgyalás menetében mindig figyelembe veszem ezt a szempontot is, erre vonatkozóan hadd utaljak a pákozdi ütközet leírására, ahol Ozorán kívül legjobban meg-valósult a hadműveletek egységes irányítása, és én mégis szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ez nem volt kielégítő, és hogy a császáriak balszárnyának felmorzsolása a reguláris sereg és népfelkelés hadmű-veletei kellő egybehangoltságának hiánya miatt nem következett be. (138. old.) Hasonló értelemben foglalkozom a lövői, zsirai, salamonfai — összeütközésekkel, Ozoránál pedig megdicsérem Görgeyt, amiért a felkelő nép tevékenységét is beleépítette hadművelleti terveibe.

Ezek után végére is értem eléggé terjedelmes válasznak. Azok-nak a kérdéseknek, amelyeket cáfolni voltam kénytelen, jelentős része félreértésen alapul, de ez is komoly figyelmeztetés számomra, mert minden bizonnyal a nem kristálytisztá fogalmazásoknak is szerepük van e félreértésekben. Ezt megszívlevélle mondok mégegyszer mély köszönetet a hozzászólásokban nyújtott értékes segítségért.

VISZONTVÁLASZ VARGA JÁNOSNAK

A *Hadttörténelmi Közlemények* ebben a számában megjelenteti a Varga János kandidátusi értekezésének vitájában elhangzott opponensi véleményeket és a szerzőnek ezekre adott válaszát. A t. olvasók ebből a közleményből is láthatják, hogy a vita során nem éltem a viszontvá-lasz jogával. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a vitás kérdések tekin-télyes hányadával kapcsolatban Varga nem az általam képviselt elvi álláspont helyességét vonta kétségbe, csak azt bizonygatta, hogy köny-vében valójában nem fordulnak elő a terhére rótt hibák, másrészt az, hogy én — mint már opponens; véleményemben is megmondtam — sem ezeket, sem a valóban elvi nézeteltérésre vezető hibákat nem tar-

tottam — sem külön-külön, sem összességükben — olyan lényegeseknek, hogy miattuk akár csak egy pillanatig is kételkedni kellene a disszertáció elfogadhatóságában, harmadrészt pedig az, hogy nagyon szélsőezően hatott rám az a korábbi hasonló vitákban kialakult egészségtelen gyakorlat, amely szerint az opponensek általában nem szoktak élni a viszontválasz jogával, s bár ezt a gyakorlatot jómagam kezdettől fogva elítéltem, nem éreztem ildomosnak, hogy éppen egy ilyen átlagon felüli disszertáció vitájának alkalmával térjek el tőle első ízben.

Akármí volt is azonban az oka, mindenképpen hiba volt hallgatnom, mert ezzel akaratom ellenére olyan látszatot kelthettem s keltettem is, mintha kielégítőnek tartanám Varga választát, holott ez legkevésbé sem áll fenn. S még helytelenebb volna folytatnom a hallgatást most is, amikor a vita anyaga már nyomtatásban is napvilágot lát, s ezzel a vita során elhangzott vélemények a disszertáció megvédésének kérdésétől függetlenül mintegy önálló életet nyernek; a további hallgatás ilyen körülmények között csak nemkívánatos zavart idézhetne elő egyes elvi kérdések megítélésével kapcsolatban. Ezért — ha nem veszik rossz néven — az alábbiakban röviden kifejtem, miért nem tartom elfogadhatónak Varga János választát. De mindjárt előrebocsátom, hogy nem kívánok visszatérni azokra a kérdésekre, amelyeket érintve Varga — mint már utaltam rá — nem az általam elfoglalt elvi álláspont helyességét vitatta. (Ilyenek Jelačić, Kossuth, Görgey, a pesti nép szerepének értékelése, ilyenek azok a kérdések, hogy mik voltak az okai az értelmiség hazaszeretetének, a köznemesség zömének körében 1848 szeptemberében tapasztalható balratolódásnak, a schwechati vereségnek, s ilyen végül a reguláris és irreguláris alakulatok egységes irányításának kérdése.) Mindezekkel kapcsolatban Varga azt fejtegette, hogy én csak azért hiszem az ő álláspontját az enyémtől eltérőnek, mert félremagyaráztam a könyvében foglaltakat. Nekem ugyan az a véleményem, hogy Varga válaszában valójában nem könyvének eredeti szövegét értelmezte helyesebben, mint én, hanem nagyon is szabadon értelmezve azt, utólag korrigálni igyekezett a benne ténylegesen meglévő hibákat, de akár igazam van, akár nincs igazam, ez most már — úgy látszik — mellékes a még mindig tisztázásra váró elvi kérdések megítélésének szempontjából. Annak tisztázását pedig, hogy akár „jóhiszemű elnézés” következtében, akár rosszindulattól vezettetve félremagyaráztam-e Varga könyvének különböző megállapításait, ha már a bírálóbizottság elmulasztotta ezt megtenni, — azt hiszem — különben is nyugodt lélekkel az ez iránt érdeklődő olvasókra bízhatom. Arról nem beszélve, hogy egyébként is rendkívül hálátlan dolog az embernek azal a váddal szemben védekeznie, hogy a szerző mondatait összefüggéseikből kiragadva s ezáltal értelmükből kiforgatva idézte; az eddigiek alapján ugyanis úgy látom, hogy ezt a vádat csak akkor kerülhetném

el, ha minden esetben a szerző könyvének teljes szövegét idézném elejétől végéig, erre pedig — ugyebár — nem sok lehetőség kínálkozik.¹

Ezek után néhány kisebb forráskritikai probléma és ténykérdés, valamint három-négy elvi kérdés igényel még további megvitatást. A forráskritikai problémák közül az egyik az, hogy a *Kossuth Hírlapjában* megjelent cikkek — s közelebbről: a parasztkérdéssel foglalkozó cikkek — híven tükrözik-e Kossuth nézeteit. Varga könyvében is, válaszában is arra az álláspontra helyezkedik, hogy igen, én viszont opponensi véleményemben helytelenítettem ezt a felfogást, s változatlanul helytelennek tartom most is. Hiába érvel ugyanis Varga azzal, hogy a *Kossuth Hírlapjában* sorozatosan jelentek meg a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését sürgető cikkek s lehetetlenség, hogy Kossuth ezeket ne ismerte, ha pedig ismerte, ne helyeselte volna: ha egyszer megfeledeznek arról, hogy Kossuth tevékenységének iránya egyáltalán nem esik egybe a *Kossuth Hírlapjában* közölt cikkek vonalával. A *Kossuth Hírlapjában* közölt cikkek álláspontját azonosítani Kossuth álláspontjával tehát nem egyéb, mint szépítgetni Kossuth parasztpolitikáját. Kevésbé lényeges kérdés az, hogy mennyire lehet hiteleseknek tekinteni egyes radikális lapokban napvilágot látott s állítólag parasztok által írt leveleket. Varga kiáll mellettük s elsősorban azzal érvel, hogy a parasztságnak e levelek által tükrözött hangulatát más — kétségtelenül hiteles — források is hasonlóképpen adják vissza. Ez az érvelés feltétlenül helytálló. Igaz az is, hogy ezek a levelek Varga könyvének egyáltalán nem képezik döntő forrásait. S tény, hogy én e levelek hitelessége ellen — mint opponensi véleményemben is — most sem tudok pusztán gyanúnál többet felhozni. De ha valaki végigolvassa ezeket a leveleket, azonnal érezni fogja, hogy hangjuk, stílusuk egészen elüt más, egykorú parasztlevelektől (például azokétól, amelyeket írójuk nevének és lakóhelyének pontos feltüntetésével a *Munkások Ujsága* tett közzé sorozatosan), s ez mindenestre indokoltá teszi az óvatosságot. Ilyen körülmények között pedig, ha a szerzőnek amúgy is állnak rendelkezésére kétségtelenül hitelű források, végkép nincs értelme felhasználni őket. A harmadik lezáratlan forráskritikai kérdés az, mennyire minősíthetők teljesértékűeknek a horvát foglyok által fogságba esésük után hangoztatott magyarbarát kijelentések. Én opponensi véleményemben némi aggályoknak adtam hangot ezzel kapcsolatban, Varga viszont válaszában nem tért ki erre a problémára. Nem tudom, hogy a hallgatást ebben az esetben is az egyetértés jelének tekinthetjük-e.

De nézzük a ténykérdéseket. A legfontosabb ezek közül azzal a javaslatommal kapcsolatos, hogy Varga Görgey népellenességének ala-

¹ Nem térek ki arra sem, hogy valóban ismétléseket követeltem-e Vargától, amikor azt kívántam, hogy amit valamely kérdéssel kapcsolatban könyvének egyik helyén jól ír meg, ugyanazt ugyanazzal a kérdéssel kapcsolatban ne írja meg másutt rosszul.

posabb jellemzése érdekében emlékezzék meg például arról is, hogy Görgey nemcsak Zichy Ödön gróf ellen rendelt haditörvényszéket, hanem a gróffal szembeforduló kálózi volt jobbágysai ellen is, bár azok becsülettel kivették részüket a haza védelméből. Varga ezt az indítványt elutasítja s azt mondja: „Ha megfogadnám Spira elvtárs azon javaslatát, hogy vegyem bele a kálóziak ellen rendelt haditörvényszéki vizsgálatot is, akkor történelemhamisítást követnék el. Görgey ugyanis e lépésével sem tett egyebet, mint pontosan végrehajtotta Kossuth ezirányú utasítását, amelyet Kossuth mint teljhatalmú országos biztos szeptember 30-án Kecskemétről küldött neki. Egyébként ezt az utasítást majdnem teljes szövegében közlöm a disszertáció 285. lapján. Az már más kérdés, hogy e rendelet teljesen megegyezett Görgey nézeteivel, de maga az idézett tény semmiképpen sem használható fel Görgey személyének jellemzéséhez.“ (360—361. l. Kérem szigorúan ellenőrizni, híven idéztem-e Varga szavait.) A valóságban azonban Varga nem akkor követne el történelemhamisítást, ha megfogadná tanácsomat, hanem éppen ezzel a kijelentésével hamisítja meg a történelmet. A gyanútlan olvasó ugyanis ebből a kijelentésből nyilván arra következtethet, hogy említett rendeletében maga Kossuth utasította Görgeyt haditörvényszék felállítására a kálóziak vagy általában a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése érdekében földesuraikkal szembeforduló volt jobbágyok ellen. A rendeletnek Varga által közölt szövegében azonban erről egy árva szó nincs. Kossuth nem a földesuraikkal szembeszálló dunántúli falvak népe ellen rendelt haditörvényszéket a jobbágyfelszabadítás továbbvitelének megakadályozása céljából, hanem az úton lévő Duna—Tisza közí népfelkelők ellen arra az esetre, ha élelmiszerhiány következtében fosztogatásra vetemednének, a fegyelem megőrzése céljából. Görgey viszont éppen nem ezek ellen lépett fel, bár közönséges fosztogatók ellenében is bőven lett volna alkalmá szigort tanúsítani. Emlékirataiban maga írja le, hogy „egy bizonyos Vásárhelyi hadnagy Kálozdra bevonulván, a kastélyt átkutatta és belőle több rendbeli vasládát, értékes tartalommal telvét, továbbá sok becses fegyvert és végre egy hintót négy szép lóval erőszakosan elvitt magával; hogy néhány nappal rá többen Perczel ezredes tisztjei közül mindjárt a horvátok visszavonulása után az uradalmi ménest fosztogatták; hogy a grófi kastélyt és kivált konyháját, pincéjét folyvást jövő-menő „önkéntes” tisztek veszik igénybe és hogy a grófnak volt jobbágysai sok mindenféle kárt tesznek az uradalomban”. „Én — emeli ki ugyancsak saját maga — főleg ez utóbbi harácsolásoknak véget vetendő... hadbírómat Kálozdon hagytam azzal a paranccsal, hogy... hirdesse ki a rögtönítélő hadi bíróságot...”² Vagyis Görgey — szöges ellentétben Kossuthal —

² *Görgey Arthur: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években I. Bp., 1911, 42. l. A kiemelés tőlem — S. Gy.*

nem a népfelkelés fegyelmének megőrzését tartotta a legfontosabbnak, hanem az antifeudális parasztmozgalmak megfékezését.

Igen ám, — vetheti fel az olvasó — de hátha Kossuth a rendeletnek abban a részében beszél a parasztmozgalmak letörésének szükségéről, amelyet Varga nem idéz belőle, hiszen ő azt jegyzi meg, hogy a rendeletnek disszertációjában nem közölte teljes szövegét. Csak hogy ez az állítás sem felel meg a valóságnak. Barta István — mint Kossuth valamennyi írását — ezt a rendeletet is teljes szövegében teszi közzé Kossuth Lajos Összes Munkáinak XV. kötetében, a 861. lapon, s ha a két közlést egybevetjük, azt állapíthatjuk meg, hogy Varga csak a megszólítást, a dátumot és az aláírást hagyta el könyvében az irat szövegéből. Vagyis nem a történelemhamisítástól, hanem csak a jogos kritika elfogadásától való félelem mondatta el vele a fentebb idézett szavait. Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk mindehhez még azt is, hogy Kossuth persze maga sem helyeselte a parasztmozgalmakat s később maga is nagyon keményen lépett fel ellenük, *akkor* azonban ennek még semmiféle jele nem volt előre látható s így Görgey *akkori* ilyen irányú tetteiért a felelősséget semmiképen sem lehet Kossuthra hárítani úgy, ahogy azt Varga szeretné tenni.

A másik tisztázásra váró ténykérdés ifj. Pázmándy Dénes szereplésével kapcsolatos. Varga válaszában elismerte, hogy Pázmándy nem csupán a lajtai táborba érkezése után helyezkedett kapituláns álláspontra, hanem már korábban is volt benne — mint más képviselőiben is — bizonyos „aggodalmaskodás”, s ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy ezt az aggodalmaskodást „Pázmándynak a táborba küldött leveleiből egyáltalán nem lehet olyan nyíltan kiolvasni, mint a táborból Pestre küldött soraiból” (361. l.) Mindez rendben is volna, ha Pázmándynál valóban pusztán aggodalmaskodásról volna szó. Csakhogy valójában az ő magatartását már a táborba érkezése előtt sem pusztán aggodalmaskodás, hanem — mint opponensi véleményemben is hangsúlyoztam — kifejezetten kapituláns álláspont jellemezte. Pestről a táborba küldött hivatalos leveleiben persze csakugyan nem írt olyasmit, hogy minden veszve van s legjobb volna véget vetni a harcnak, de furcsa is volna ezt várni tőle éppen azért, mert az ő álláspontja rosszabb volt, mint a középbirtokos nemesség zöméé, s mert nem lett volna különösebben bátorságos rá nézve — mondjuk — nyíltan tétlenségre utasítania a magyar sereget. Azt viszont, amit már ekkor is megírt, ha a kortársak talán értelmezhették kedvezőbben is, a történéssz semmi esetre sem értheti félre. Vajon nem nyilvánvalóan kapituláns álláspont fejeződik-e ki például 1848 október 7-én Pestről Csányihoz, a hadsereg kormánybiztosához intézett levelében, amelyben nem azt írja, hogy a mindeztideig késedelmeskedésével kitűnő sereg az eddiginél gyorsabban nyomuljon a menekülő Jelačić után s igyekezzék őt még Magyarország területén megsemmisíteni, hanem — éppen ellen-

kezőleg — azt, hogy „a fő sereggel tovább nyomulni nem lehet. Győr körül kellene valahol alkamas posztiót venni”, s amelyben — jól tudván, hogy a sereg parancsnoksága szeretné elhárítani magától a döntéssel járó felelősséget — nem határozott kezdeményezéseket sürget, hanem — éppen ellenkezőleg — azt követeli: „Csak most ne disponáljak”, — és mindezt egyenes ellentétben az országgyűlés által ugyanazonnap hozott határozattal.³ Az ilyen és hasonló megnyilvánulásokból holmi „aggodalmaskodás”-t venni ki s nem hallani ki belőlük az árulás hangját: a történész részéről nem egyéb Pázmándy mentegetésénél.

A harmadik tisztázást igénylő probléma, amelyet szintén a ténykérdések közé sorolok, az, milyen hatást gyakorolhatott a Pákozdnál álló magyar seregre Lamberg halálának híre. Opponensi véleményemben ezzel kapcsolatban a következőket mondtam: „Hibának tartom, hogy Varga kritikátlanul átveszi azoknak a kortársaknak a véleményét, akik szerint szerencse volt, hogy a dunántúli magyar sereg jelentős része a pákozdi ütközet kezdete előtt még nem értesült a Lambergen előző nap végrehajtott népitételről, hiszen ha valóban így volt, akkor ez semmiképpen sem lehetett előnyös, mivel a sereg zömének lelkesedését bizonyára csak fokozhatták volna a pesti nép kérlelhetetlenségéről szóló hírek.” A t. olvasó láthatja, hogy ellenvetésemet itt csak egy feltevessel próbáltam megalapozni s nem fordítottam külön figyelmet a sereg tisztikarára. Varga igyekezett is kihasználni ezt a körülményt s válaszában arra hivatkozik, hogy azoknak a tiszteknek egy része, akik még idejekorán értesültek Lamberg haláláról, megtagadta az engedelmességet, ha tehát ez a hír szélesebb körben is elterjedt volna, csak végzetes eredményekkel járó zavart és meghasonlást idézhetett volna elő a tisztikar soraiban. Vizsgáljuk meg azonban közelebbről Varga forrásait. A Sándor-huszárok egyik tisztje, Zámბelly Lajos például, aki ekkor a táborban tartózkodott, azt írja emlékirataiban, hogy az ütközet kezdete előtt, szeptember 29-én „reggeli 8 órakor a Sándor-huszárok két tisztje érkezett Pestről, kik azt a szomorú hírt hozták, hogy Lamberg altábornagyot meggyilkolták. E hír annyira leverőleg hatott a rendes seregekre, kivált a Sándor-huszárok összes tisztjeire, mely ezrednek Lamberg másodtulajdonosa volt, hogy kevés híja volt annak, hogy a haza ügyét oda hagyják, de szerencsére akkor érkezett az értesítés, hogy Jellachich támad; néhány ágyúlövés is halátszót, s erre megfelleledkeztünk mindenről, az általános óhaj csak az volt, hogy mielőbb lássuk az ellenséget.”⁴ Ez a kétségtelenül hitelt érdemlő tudósítás a Lamberg sorsa iránt éppen legkevesebb közömbös Sándor-ezred tisztikarának magatartásáról — úgy vélem — önmagában is halomra dönti Vargának a tisztikar lehetséges magatartásával kap-

³ Pázmándy levele: Kossuth Lajos Összes Munkái XIII, Bp, 1952, 119—120. 1. Az országgyűlés határozata: u. o. 113—117. 1.

⁴ Zámბelly Lajos: Emlékiratok 1848/49-ből, Hazánk XI, 176. 1.

csolatos egész okoskodását. Azt pedig, hogy a sereg egyszerű katonáira csak kedvező hatást gyakorolhatott volna Lamberg halálának híre, Varga sem vonta kétségbe.

Most pedig rátérek a tisztázandó elvi kérdésekre. Ezek között emlitem mindenekeelőtt azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e már 1848 előtt a parasztságnak mint osztálynak a felbomlásáról, bár ez inkább csak terminológiai probléma (noha kétségkívül van elvi magva is). „A parasztság felbomlása” kifejezést az irodalom eddig annak a folyamatnak a megjelölésére használta, amely a feudális keretek szétzúzása után az egységes középkori parasztságot közvetlenül ellentétes osztályokra, falusi burzsoáziára és falusi proletariátusra szakítja, ennek a folyamatnak a polgári forradalom előtt lejátszódó előzményét, a parasztság egyre fokozódó rétegződését, a parasztságon belüli vagyoni és érdekkülönbségek létrejöttét és megerősödését pedig „a parasztság differenciálódása”-nak nevezte. Varga könyvének egyik helyén eltér ettől a kialakult terminológiától s arról beszél, milyen fokot ért el „a parasztság felbomlása” 1848-ban. Én ezt kifogásoltam — mint válaszában ő is utal rá — azért, mert változtatlanul helyesebbnek tartom a „differenciálódás” kifejezést. Ő azonban válaszában fenntartja álláspontját s elvileg próbálja megindokolni annak helyességét. Rámutat arra, hogy már 1848 előtt megfigyelhető Magyarországon is urbéres parasztnak urbéres paraszt által történő kizsákmányolása és a szegényebb paraszt harca a gazdagabb ellen, — s ez kétségtelenül igaz. Sőt tovább is lehetne menni: hivatkozni lehetne a csak minimális urbéri köztöttségekkel megterhelt mezővárosok helyzetére is, ahol ugyanezek a jelenségek még élesebben megmutatkoznak. A parasztságnak mint osztálynak az egészét tekintve azonban ezeket a jelenségeket — bár 1848 után uralkodóakká lesznek — 1848 előtt csak kivételeseknek lehet tekinteni, a fő ellentét ekkor még nem a parasztság gazdagabb és szegényebb csoportjai között, hanem a parasztság egésze és a földesúri osztály között áll fenn, az osztályharc fő frontszakasza nem burzsoázia és proletariátus — illetve falusi burzsoázia és falusi proletariátus —, hanem a parasztság egésze és a földesúri osztály egésze között húzódik. Tisztában van ezzel persze Varga is s ki is jelenti, hogy 1848 előtt „ezért nem is beszélhetünk a parasztság különböző osztályairól” (367. l.), de így egész érvelése fából vaskarikává válik. Ha ugyanis ekkor még nem beszélhetünk a parasztságnak antagonisztikus osztályokra bomlásáról, miért beszéljünk már ekkor a parasztság felbomlásáról, azaz antagonisztikus osztályokra bomlásáról? Mert mindaz, ami már ekkor előjelét képezi a parasztság későbbi felbomlásának, pontosan belefért a parasztság differenciálódásának fogalmába.

A parasztság felbomlásáról beszélni a polgári forradalom előtt tehát csak arra jó, hogy elmoszuk azt az ugrásszerű minőségi változást, amelyet a forradalom idéz elő (még Magyarországon is 1848-ban min-

den korlátozottsága ellenére) azáltal, hogy a parasztságot mint osztályt felszabadítja a feudális elnyomás alól, s ezzel lehetővé teszi, hogy meginduljon a parasztságnak mint a középkor egységes osztályának a megsemmisülése.

A következő kérdés, amelyről néhány szót szeretnék szólni, az, hogy a márciusi jobbágyszabadítás, ha már földet nem adott, adott-e mást, s ha igen, mit a földnélküli parasztnak. Magam opponensi véleményemben — Vargával ellentétben — arra az álláspontra helyezkedtem, hogy „a forradalom már márciusban is adott egyet-mást nekik is, adott mindenekelőtt kedvezőbb kereseti lehetőségeket, a robotrendszer felszámolásával megkönnyítve számukra munkaerejüknek áruba-bocsátását”. Varga válaszában elismeri, hogy „nem ártott volna ezt is felemlíteni”, de vitatja, hogy „a jobb kereseti lehetőség döntő mértékben befolyásolta volna a szegény elemek magatartását”, mégpedig azért, mert szerinte „ez a tényező elsősorban csak mint lehetőség, csak mint távolabbi perspektíva jelentkezett és nem úgy jelent meg a parasztnak tudatában, mint a márciusi forradalommal egybekapcsolt gyakorlati tapasztalat”, majd logikai érvekkel igyekszik bizonyítani, miért nem válhatott ez a lehetőség már 1848 nyarán valósággá (362—364. l.). *Döntő* jelentőséget persze én sem tulajdonítottam és tulajdonítok ennek a tényezőnek s még csak azt sem kifogásolom, hogy Varga tények helyett logikai érvekre hivatkozik, mert ez a kérdés korántsem nyert eddig kielégítő feldolgozást s ezért még alapos további vizsgálatra szorul. A már most is ismert kevés számú tény azonban annyit mindenestre bizonyít, hogy a földnélküli parasztnak kereseti viszonyainak megjavulását pusztán lehetőségnek tekinteni nem lehet. Hivatkozom itt arra a néhány adatra, amelyet részben magam közöltem a *Századok* 1948-i évfolyamában megjelent tanulmányomban, részben pedig Szántó Imre ismertet a dunántúli Festetics-birtokokról szóló könyvében. De ha ezektől eltekintünk is, akkor sem találhatjuk Varga érvelését kifogásolhatatlannak. Ő például beszél arról, hogy a földesuraknak kevés volt a pénztőkéjük s ezért nem igen fogadhattak fel nagyszámú bérmunkást az elveszített robotosok helyettesítésére, hanem inkább részes bérletbe adták ki a parasztnak majorsági földterületeik bizonyos hányadát (ami mind igaz), — és nem veszi észre, hogy ez is előnyös volt a szegénységre nézve, ha természetesen korántsem pótolhatta az elmaradt földosztást, arról nem is szólva, hogy most természetszerűleg a bérleti feltételek is kedvezőbben alakultak a parasztnak szempontjából. Vagy például hitelt ad azoknak az 1848 előtt megjelent cikkeknek, amelyeknek a szerzői kevesellették és drágállották az Alföldön és a Dunántúlon a földesurak rendelkezésére álló mezőgazdasági munkaerőt, — és nem veszi észre, hogy ezek nem a valóságos helyzetet tükrözik, hanem csak a földesuraknak azt a vágyát, hogy még nagyobb tartaléksereggel rendelkezzenek s még nyomorúságosabb béreket szabhassanak

meg. Mindezt nem azért említem fel, mintha ebben a kérdésben is föltűttebb nagy különbséget látnék kettőnk álláspontja között, hanem csupán azért, mert az utóbbi időkben — különösen az egyetemen — a legkülönbébb tévedések kaptak lábra az 1848-i jobbagyfelszabadítás értékelésével kapcsolatban — hol a jobbagyfelszabadítás eredményeit mértéktelenül túlbecsülő, hol ezeket igazságtalanul alábecsülő nézetek —, s ez feltétlenül szükségessé teszi, hogy a legkisebb pontatlan:ág ellen is fellépjünk.

Ismételten fel kell lépnem továbbá Vargának az ellen a megállapítása ellen hogy az 1848. szeptemberének elején Magyarországon lejátszódott politikai események, az ekkor kibontakozó baloldali fordulat siettettk az ellenforradalom fegyveres támadását, még akkor is, ha ezeket az eseményeket az udvart siettetők közül — mint válaszában kijelenti — csak az egyiknek, de nem az egyetlennek tartja. Ez a megállapítás egyszerűen kronológiailag is abszurd, hiszen ezek az események — ismétlem — akkor játszódtak le, amikor Jelačić már rég megkapta a parancsot a támadásra. De nem azért térek vissza erre a kérdésre, hogy pusztán egy kronológiai tévedést javítsak ki. Hanem azért, mert ilyen nézetek hirdetése csak arra vezethet — még ha ezt Varga nem is akarja —, hogy az olvasók egy része utólag igazoltnak lássa a Batthyány-kormány kompromisszumos politikáját s elítélje a baloldali irányú szeptemberi fordulatot, esetleg arra a gondolatra jutva, hogy ha nem kerül sor a szeptemberi fordulatra, akkor talán el lehetett volna odázni az ellenforradalom fegyveres támadását. Ez pedig — mondani sem kell — mérhetetlenül téves és káros gondolat volna.

Végül röviden a középneemesség zömének 1848 novemberében—decemberében végbemenő jobbratolódásáról. Opponensi véleményemben azt írtam, hogy ennek a jobbrafordulásnak a mértékét Varga rendkívül eltúlozza s valósággal úgy tünteti fel, mintha a középneemesség zöme már ekkor békepárti álláspontra süllyedt volna, pedig a valóságban a középneemesség zöme csak 1849 márciusa táján sorakozott fel a békepárt jelszavai mögött. Varga ezzel szemben válaszában kijelentette, hogy a középneemesség zöme 1848 végén már valóban békepárti állásponton volt — gondolatban, ez a jobboldali irányú fejlődés azonban csak később fejeződött ki tetteiben: a békepárt jelszavai mögött való felsorakozásban. Ez az egész eszmefuttatás azonban értelmetlen. A békepárt jelszavait elfogadni nem több, hanem kevesebb, mint békepárti álláspontra helyezkedni. A békepárt jelszavai ugyanis — ismeretes — sohasem tükrözték nyíltan a békepártiak igazi nézeteit. Amit például a békepárti Pázmándy Dénes 1848. december 31-én hangoztatott, az egyáltalán nem felelt meg valóságos gondolatainak s a következő napokban végrehajtott tetteinek. Éppen ezért, amikor azt állítom, hogy a középneemesség zöme 1849 márciusában elfogadta a békepárt jelszavait, még ezzel sem állítom azt, hogy ekkor elfogadta a békepárt valóságos

céljait, amit pedig Varga már 1848 végére vonatkozólag feltételez. Nem kívánom most követni Vargát azon az ingoványos úton, amelyre válaszában rálép, amikor a középnemesség zömének gondolati fejlődését a középnemesség békepárti kisebbségéhez tartozó Kazinczy Gábor vagy Kovács Lajos emlékirataiból vett idézetekre, ha az általa válasz-Azt hiszem, sokkal kevésbé vezethet tévedésekre, ha az általa választott másik eszközhöz folyamodunk s az országgyűlési viták tükrében próbáljuk megvizsgálni, mennyire közeledett a középnemesség zöme a békepártiaknak — nem nyíltan kapituláns gondolataihoz — hanem csak sokkal szelidebb, kompromisszumos javaslataihoz.

Hogy a középnemesség zöme már 1848 végén békepárti állásponton volt, azt Varga azzal akarja igazolni, hogy december utolsó napján az országgyűlés elfogadta a Windischgraetzhez küldendő békekövetség békepárti tervét. De hát arról megfeleldeznek, hogy a békepárt másik, ennél sokkal fontosabb indítványát, azt, hogy az országgyűlés és a Honvédelmi Bizottmány ne költözzék Debrecenbe, hanem maradjon Pesten, az országgyűlés elvetette? Persze az országgyűlés határozata még így is kompromisszumos határozat marad, s azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a pesti nép közvetlen nyomása alatt született. Csakhogy az országgyűlés január 3-án és 13-án ismét megerősítette december 31-i álláspontját. Igaz, ezeken a debreceni üléseken már nem voltak jelen a legjobboldalibb képviselők, de ezeken nem volt jelen a pesti nép sem. Mindez tehát azt mutatja, hogy egyfelől a középnemesség zöme 1848—49 fordulóján még kevésbé volt idegen a kompromisszum gondolatától, mint 1848 szeptemberében, de idegenebb volt tőle, mint — mondjuk — 1848 júniusában vagy 1849 márciusában, másfelől pedig most is idegen volt a békepárt igazi céljától, a feltétel nélküli fegyverletételtől.

1848. nyarára azért tartottam szükségesnek közbevetőleg visszautalni, mert Varga — Andics Erzsébetnek egy helyes megállapítását rosszul értelmezve — olyasféle képet is kelt válaszában, mintha a középnemességnek már 1848 nyarán megfigyelhető jobbratolódása október végén ott folytatódott volna, ahol szeptember elején abbamaradt. Ez azonban a szeptemberi fordulat jelentőségének lekicsinylése. A szeptemberi fordulat nem nyomtalanul lezajlól közjáték volt a magyar forradalom menetében, hanem olyan mozzanat, amely fél éven át éreztette hatását. A középnemesség zöme nem novembertől — mint Varga állítja —, hanem már október elejétől kezdve szakadatlanul jobbfelé mozgott újból s mégis csak 1849 márciusában jutott el ismét annyira jobbra, mint 1848 nyarán. Ekkor persze mindjárt még tovább is ment jobbfelé. Ez fejeződött ki például abban, hogy csak 1849 márciusában szakított ismét a balodallal, amellyel szeptember eleje óta szövetségben volt. Mert — s ezt szintén hangsúlyoznom kell Vargával szemben — 1849 márciusában nem egyszerűen Kossuth szakított a balodallal, hanem általa a

középnemesség zöme. Maga Kossuth tulajdonképpen még ekkor sem akart szakítani a radikálisokkal — gondoljunk csak arra, hogy a trónfosztás után a radikális Teleki és Perczel is miniszteri lárcával szerette volna felruházni —, a szakítás azonban akarátától függetlenül is létrejött, s ez is csak azt mutatja, hogy Kossuthban ekkor is a középnemesség zöme és a baloldal közötti összekötő kapcsot kell látnunk, éppúgy, mint korábban. A középnemesség zömének a baloldallal való szakítása pedig egyben a néptömegekkel való — amúgy is laza — szövetségének végérvényes felmondását is jelentette. Mert — bármennyire is nem akarja tudomásul venni ezt Varga — amennyire Kossuth személye kapcsolta össze a középnemességet a baloldallal, annyira a baloldal kapcsolta össze — minden tömegpolitikájában meglévő hibája ellenére — a középnemességet a néppel. Mindezek persze ismert dolgok, de nem én tehetek arról, hogy el kellett ismételnem őket.

Ezzel végére is értem viszontválaszomnak. Nem tudom, kívánja-e Varga János tovább folytatni ezt az általam nem keresett vitát — ha igen, én készségesen állok elébe —, azt azonban már most szeretném leszögezni, hogy mindazt az elismerő kritikát, amelyet könyvéről opponensi véleményemben elmondtam, változtatás nélkül fenntartom. Lehet, hogy a hang, amelyet most megütöttem, élesebb, mint opponensi véleményemé volt — ha talán nem is annyira éles, mint az ő válaszáé —, ezt azonban csak a vita természete hozta magával, s nem szeretném, ha bárki is a könyvről alkotott eredeti véleményem revíziójának tekintené.

Spira György